

נספחים לסדר אליהו זוטא

והם שלשה פרקי דרך ארץ ושבעה פרקי ר' אליעזר

שנתוספו בהוצאות על שם אליהו זוטא.

סדרתים ע"פי דוגמאות וכת"י כאשר יבואר בהקדמה ובמבוא

והוספתי עליהם ג' פרקים מפדר"א ע"פי כת"י.

בארתי הכל בהערות קראתים

מאיר עין

אני

מאיר איש שלום

מורה כבי"המ זה ארבעים שנה וכעת גם בבית מדרש הרבנים

פה

ווינא שנת תסד"ר.

בתשומת יד חברת אחיאסף בוארשויא. Verlag „Achiasaf“, Warschau.

הקדמה

אמר מאיר איש שלום כבר מלתי אמורה בלשון מדינתנו מה שהניעני לערוך ולסדר אלה הפרקים אשר אני נותן לפני הקורא כהיום. ואזכיר הדבר גם כן במבוא אשר אשית לאלה הפרקים. ולא באתי בזה רק להודיע בקצרה לאמר. יען שעד היום הזה נחשבו אלה הפרקים אל סדר אליהו זוטא ונמנו עמו וכן הובאו בספרי המחברים. ואי אפשר להשכיח את אשר נעשה מכבר. על כן קראתים בכללם. נספחים לסדר אליהו זוטא. אם שהם בפרטם בשמות אחרים. כאשר אדבר על זה במבוא. והנה מנינם עשרה פרקים בכלל. אבל בפרטם הם שלשה ושבעה. ושמרתי השם והמנין הישן במחברות עגולות לפי שאי אפשר להשכיחם. ובעיקר הדברים שמרתי הסדר והמנין אשר נכון להם כפי טיבם וענינם אשר ימצאם הקורא במבוא:

בירה אייר שנת תסד"ר.

מבוא

אמר מאיר איש שלום. אחר שהוצאתי לאור בשנת תרס"א את סדר אליהו רבה וזוטא. והראיתי איך שינה בעל זיקוקין דנורא את תואר הספר והשחית את סגנונו. וגם הראיתי כי הפרקים מפרק ט"ז והלאה עד פרק כ"ה אינם מגוף הספר. רק נספחו אליו בדפוס ויניציאה בשנת שני"ח. או בהכתי" אשר על פני הדפוס. וגם באותם הפרקים שינה בעל זיקוקין דנורא כפי דמיונו. הנה רואה אני את עצמי מחוייב לשית עיני גם על אלה הפרקים. להעריכם ולתקן נוסחאותיהם ולהשוותם עם הדגומאות שנמצא להם. כאמרם ו"ל המתחיל במצוה אומרים לו נמור:

והנה מפרק י"ט והלאה שהם ז' פרקים. ישנו כת"י בעיר פארמא ועלתה בידי להגיע לידי העתקה ממנו (כאשר אודיע הרבה להלן בחלק ב' מזה המבוא). על כן נקל היתה לי ללכת דרך נכוחה למצא נוסחאות נכונות באלה הפרקים. אמנם בכת"י זה נתוספו עוד ג' פרקים על העשרה אשר לפנינו והם מפרקי רבבי אליעזר הנודע. ועוד שני שוירי דרושים קטנים. וכיון שהם עולים כאחד עם ה' פרקים בכת"י לא יכולתי להעלים עיני מהם. על כן אשר אני מביא הם שלשה עשר פרקים ועוד:

ואלה שלשה פרקים האחרונים אשר לא נכללו בסדר אליהו וזוטא אינם מכריחים אותי להאריך בענינם. לא כן העשרה פרקים אשר נחשבו עד הנה אל סדר אליהו וזוטא. בהם אין די לאמר שאינם מאלהו וזוטא. אבל 'בקשו קוראיהם לדעת מה אלה המה. ובעמדי על ענינם מצאתים כי גם הם מב' חלקים שונים. והם שלשה ושבעה פרקים. והשבעה פרקים אשר אקראם פרקי ר' אליעזר לא חדשתי בזה השם דבר. כי כבר נקראו כן כאשר אוכיח את זה להלן. לא כן השלשה פרקים הראשונים אשר בהשקפה הראשונה נראים כלקטים מענינים שונים ואני קראתי פרקי דרך ארץ. המה אומרים דרשנו. אמנם טרם שאבא לדבר בטיב השלשה פרקים האלה וענינם מוכרחני לבנות השקפתי על המסכתות הקטנות. שהם מסכת כלה. מסכת דרך ארץ רבה וזוטא ופרק השלום:

כתב הרב המנוח ר"נ ראבינאוויטש ו"ל בכרך י' מספריו בסוף הקדמתו למס' ע"ז. והנה היה ראוי לצרף בכרך זה גם מס' אבות וכו' הנחתיה לזמן אחר ואצרפה א"ה לכרך אדר"נ ויתר המס' הקטנות: וחבל על דאבדון ולא משתכחין שלא עלתה בידו להשלים את כל מלאכתו. והנה בכרך ח' מספריו הוציא לאור מאמר על הדפסת התלמוד. וכתב בערך ויניציאה א'. ובשנת רפ"ג בתשרי החל מס' מעילה וכו' שמחות כלה סופרים וסיימם ב' כסלו ובה השלים את הש"ס. ואח"כ כתב. והסדר בו מס' מעילה קינים תמיד מדות שמחות כלה פסקי החוס' ממס' תמורה וכו' ומדות ואח"כ מס' סופרים ולא נדפס בדפוס זה מס' אדר"נ ומס' דרך ארץ רבה וזוטא ופ' השלום. ובערך דפוס ויניציאה ג' כתב. ובשנת ש"י מס' שבת וכו' שמחות כלה סופרים ד"א רבה וזוטא ואדר"נ בשער מיוחד (ועי"ש צד מ"ג). ובערך דפוס בס"ל יאה כתב. ובשנת ש"ט מס' עירובין וכו' ומס' קטנות. אמנם לא פרט אותם. ובערך דפוס קראקא ב' כתב. ובשנת שס"ד מס' יבמות וכו' ומס' קטנות. אמנם אח"כ כתב. ובע"ב מתחיל מס' סופרים שמחות כלה ד"א פ' השלום וכו' ולא מצאתי בשני ספרים שבידי האדר"נ וכו'. ובערך דפוס לובלין ג' כתב. שנת שצ"ח מס' תמורה וכו' וסופרים ושמחות וכלה וד"א רבה וד"א וזוטא. ובערך דפוס אמשטרדם א' כתב. ובשנת ת"ז מס' יבמות וכו' אבות ומס' קטנות. ולא פרט אותם. ובערך דפוס פראנקפורט דאדרה כתב. ובשנת תנ"ט מס' נזיר וכו' עדיות

ומס' קטנות, ולא פרטם, וכערך דפוס פראנקפורט דמיין כתב. ופרקי דרך ארץ הנמצאים במחזור ויטרי (וכל הש"ס מת"פ עד תפ"ב), ובדפוסים האחרונים לא חש המנזר להוסיף בפירוש השם' הקטנות; והנה בהוצאות הש"ס המאוחרות נדספו המסכתיות הקטנות בסוף סדר נויקין כמו שמס' אבות היא בסוף זה הסדר, ונסדרו מהם אלה שעסקנו בהם, מס' כלה פרק אחד, ואח"כ דרך ארץ רבה י"א פרקים, פ"א המקדש את האשה, ב' הצדוקים והמסורות, ג' בן עזאי אומר, ד' לעולם תהא נאה בכניסתך, ה' לעולם אל יפטר אדם, ו' הנכנס לבית, ז' שנים שהיו יושבין, ח' הנכנס לבית, ט' לא יפרס, י' הנכנס למרחץ, י"א היוצא בדרך, ואח"כ דרך ארץ זוטא עשרה פרקים, א' דרכן של ת"ח, ב' כל דרכיך יהיו לשש, ג' תן דעתך, ד' תלמידו חכמים נאים, ואח"כ נישם אלו הפרקים נמצאו במחזור ויטרי (וכבר שמענו שדפוס פ"פ דמיין נרפסו פרקי ד"א הנמצאים במחזור ויטרי) והם, פרק ה' מי שהוא ת"ח, ו' ד' דברים נגאי לת"ח, ו' שבעה דברים כגולם, ח' הוי רך כקנה, ונרשם עד כאן מן המחזור ויטרי, ט' ר"א הקפר, י' רשב"י אומר, ובסוף פרק השלום, והוא קבוצ מאמרים ממקורים שונים לסיים כשלוש; וכן שלא וכלי להוצאת מחשבתו של המנזר ז"ל הנה לא ידענו סדר הרברים בהוצאות הישנות, אמנם יש לדון על זה בדרך השערה מספר האגודה, בס' האגודה מס' כלה ב' פרקים, ופ"א מסיים, מ"מ הוויין בנים בעלי מומין סומין חגריין ע"י מס' נדרים וכו' סליק פרק קמא, פ"ב רבי נהוראי א"ר כל המבייש וכו', ומסיים אם היה רבו סומא וכו' סלק תפלתך והואמר דבר בשם אומרו מביא נאולה לעולם, סליק פירקא וסליקא לה מס' כלה; מסכת דרך ארץ, א' בן עזאי אומר, ומסיים לפני מי אחם מתפללים וכו' סליק פרק קמא, ב' תהא נאה בכניסתך, ומסיים היו ג' ב"א חכם באמצע וגדול בימינו וקטן בשמאלו וכו', סליק פרק ב', ג' כל הנפטר מרבו צריך לטול ממנו רשות, כשנכנס בע"הב נכנס תחלה ואח"כ אחריו וביציאתו אחרים יוצאים תחלה, סליק פ"ג (והו כל הפרק), ד' מעשה בד' זקנים, ומסיים כיצד מרקדין וכו' אל ישנה אדם דעתו מן הבריות וכו' ולא ישב בין העומדים ולא יעמוד בין היושבים סליק פרק ד', ה' שנים שאוכלין, ומסיים לובש אדם בגדיו שחרית ויוצא לשוק אומר יה"ר וכו' ולא אכשל בדבר הלכה ויראניו בבנין ביה"מ, סליק פירקא וסליקא לך מס' ד"א כס"ד; ואם נשים עין ככולו נמצא שהוא מקטע בעינים ונשמט הרבה ממה שלפנינו, אמנם גם הוא מביא דברים שאינם לפנינו, והנה הוא מתחיל בפרק בן עזאי שהוא לפנינו פרק ג', וחמשה פרקים שלפנינו דהיינו שנים שאוכלין שהוא לפנינו פ"ז עד נמירא דהיינו פ"א לפנינו, אינם רק פרק אחד, ועל כן אין בורק ה' פרקים, אבל ד"א זוטא אין בו כלל, והוא מסדר אח"כ מסכת ארץ ישראל ומסכת סופרים, והשערה נכונה הוא שכך היה הרבר בש"ס שלפניו, וספר האגודה נכתב רל"ו ונרפס בקראקא שלי"א ע"י המדפיס את הש"ס בקראקא הוצאה א' שנת של"ח והוצאה ב' שנת שס"ב, והוא הגבר הוקם על מלאכת הדפוס יצחק בן החבר ר' אהרן ז"ל, וע"כ יש לדון עפ"י השערה שלא נמצא בדפוס הש"ס רק מה שנמצא בס' האגודה;

אמנם קודם שאבא לדבר בסדר אלו הלכות ועינים כאשר נמצאים אתנו כהיום רואה אני לבאר תחלה מושג דרך ארץ, והוא חשלוש למה שכתבתי במבוא לסדר אליהו רבה זוטא מאמר י' צד ק"ג כפי מה שהיה נצרך לי שם; נמצא במקרא, איש אין בארץ לבוא עלינו בדרך כל הארץ (בראשית י"ט ל"א), ונמצא לדוד בצותו את שלמה בנו אומר, אנכי הולך בדרך כל הארץ (מ"א ב'), וקראו הכתובים זיווני של אדם ומיתתו דרך הארץ; והנה ג' עתות הן המיוחדות לכל בני חלוק, והם לידתו של אדם זיווני ומיתתו, וההבדל שביניהם הוא, שבשעת הלידה נפש מולידו מתרנשת ומתמלאת מהדוה ופחד מתקוה ומדאגה, וכיון שלב האדם אל האדם יתאספו במאורע זה בני המשפחה ומרעיהם להגדיל חדותם ולברכם בתקותם ויעשו להם משתה וסעודה, ומהפחד והדאגה יכינו לבכם ליוצרם לעשות דברים הרצויים בעיניו כפי מחשבותם ודעתם, ויעשו ענינים שהם מסוגלים לסימן טוב לפי אמונתם, וכה נולדו מנהגים שונים בזה המאורע בכל אימה ואימה; אמנם בזיווני של אדם משותפים הם ומולידיהם ר"ל החתן והכלה ואבותיהם כאלו הרגשות וזכרונם, ויתגדלו ויתנשאו עד למעלה עד אשר יפרצו במחולות וריקודים במסכת קרובים ומרעים בגיל ורגנה ודמעותיהם משמחה יזולון, וירבו במעשה הסנוולות וסימנים לטובה, ולכותם נשואות ליוצרם בכרכות ותפלות ותשבחות כפי שבעיניהם ובמחשבותם מרוצה בעיני יוצר האדם, ובזאת יעשו תיקונים לקיום הזיוון במול טוב, ואלה הדברים נפלו למנהגים שונים בכל אומות ודתות; והשלישי הוא המת המבדיל ומפחיד כל יודעי המת ומכיריו, ואף כי קרוביו ובני משפחתו כי יהיו מעיהם ועשותותיהם יבהלו לספור ולבכות, ויתאספו לעשות חסד עם המת להטיב עמו במקום אשר ינוה, כפי דעתם

ואמונתם וציוריו לבכם אודות המחוז הזה אשר יניע אליו אחרי הפרדו מחייו על הארמה. וגם לעשות חסד עם החיים לנחמם ולהשיב רוחם ולהשתתף עמהם בצערם וגם כתפלה ובעבודה למענם. לאשר בידו נפש כל חי. וכל אלה הדברים בשלש עתות הללו הם מדרך כל הארץ. אם שבפטיזם יתחלפו וישתנו בין אומה ואימה. ולנו סיפורים בתורה ובכנביאים ובכתובים שאין צורך להזכירם. אשר נלמוד מהם מה שהיה דרך הארץ בעיניהם: אבל מצוות מיוחדות בתורה באלו הענינים הם מעטים. כלירה, תורת היולדת וקרבתותיה. אמנם מצות מילה היא ממה שחדשה התורה ר"ל תורת האבות וכמו איסור גיד הנשה שהוא מתורת האבות ואינם מכלל דרך הארץ. אולם הפרישה מהנדה היתה מדרך הארץ. והיא דרך מיוחדת לנשים. וכמו שאמרה רחל לאביה כי דרך נשים לי (בראשית ל"א ל"ה). ומה שחדשה התורה בזיווג היא שלא יעווב ארושתו לצאת למלחמה ושיהא נקי לביתו שנה אחת. ושם כתב לה ספר כריתות והיתה לאיש אחר שלא תשוב אליו עוד. וכן מניעת הלקיחה בשאר בשר. מוסף ממה שנמנעו מדרך כל הארץ. אולם שאר הענינים בליקוחין וגירושין הם מכלל דרך כל הארץ. אם שנתחלפו ונשתנו באומתנו משאר האומות. ובענין המיתה חידשה התורה הטומאה והטהרה. וע"כ נאמר בהם זאת חקת התורה (במדבר י"ט ב'). ול"א כ"א) או זאת התורה (שם י"ט י"ד). וכמו כן מנעה התורה השריטה והגדירה והקדחה והמיהן שהיו בדרך הארץ. והמצוות הם מצוות ואינן בכלל דרך הארץ:

אמנם בכלל דרך הארץ הם גם עסקי הנוף המוכרחים לכל אדם. באופן עשיתם שיבדל בהם משאר בעלי חיים, והם במצבו. דהיינו ההליכה הישיבה והעמידה והשכיבה. וכן בצרכי קיומו. האכילה והשתיה והבעילה ויצאת חוץ והרחיצה והלבישה. ונמצא בקצת אלה הדברים מצוות שחדשה התורה. וכן העסקים בחברת מין האדם כפי הדרגתם שיתנהגו זה עם זה. גדולים וקטנים. זקנים וצעירים. אנשים ונשים. בתורים ובתולות. והעוסקים בהכמות ועוסקים בעבודה. חפשים ועבדים. ובכלל זה ימי שמחה וחנו. כמו חג האביב והקציר והבציר. או מקראי צום. והנה בכל אלה נימוס ומנהג בכל אומה ואומה. ויקרא הנימוס דרך הארץ. ומי שהוא נוטה מהנימוס יאמר עליו שאין בו דרך ארץ. כל' שאין דרך הנימוס מושל ברוחו. ונמצא בכינוצא כאלה מה שהנביאים מניסם בבני דורם ומוכיחים אותם עליהם. ובקצתן נמצא גם כן מצוות בתורה. כגון השביתה והמועדים והצום. וכן תצוה מה שיעשה האדם ומה שימנע מעשותו. כל' האסור והמותר והחובה. ואפי' בענין יציאת חוץ נמצא מצוה בתורה. והמצוות הם מצוות ואינן מדרך הארץ. אבל המנהג והנימוס באלה הענינים שאינם מכלל המצוות הם בכלל דרך הארץ: ובכלל דרך ארץ הוא גם כן שלטון האדם ברוחו ונפשו. כמו החנינה והאכזריות האהבה והשנאה הנאווה והענווה הערמה והתמימות הוריות והעצלות והדומה לאלה. שפעולותיו של אדם ומעשיו נהונים בהם. וחז"ל קראום מדות. לפי שצריך האדם למוד את נטיית רוחו איך יתנהג בה. ובאלה הנטיית נימוס ומנהג בכלל בני האדם כולם. מה שהוא נאה ומה שהוא מגונה. ונקראו אלה המדות דרך ארץ. וכבר יחסו אלה הנטיית לבורא העולם וקראום דרך ה'. כמ"ש ושמרו דרך ה' לעשות צדקה ומשפט (בראשית י"ח י"ט). וכן נאמר הצדק תמים פעלו כי כל דרכיו משפט (ברברים ל"ב ד'). ואמר אברהם חללה לך מעשות כדבר הזה וגו' השפט כל הארץ לא יעשה משפט (בראשית י"ח כ"ה). ומשה רבינו התפלל אל אלהיו ואמר הודיעני נא את דרכיך (שמות ל"ג ג'). והודיעהו הש"ת. ה' אל רחום וחנון וגו' (שם ל"ד ו'). וקראום חז"ל מדות:

והנה עיפי מה שאמרתי אם יהיה ספר נמצא שיהיה כולל כל אלה הענינים חוץ ממצוות המפורשות בתורה יתכן שיהיה שמו מסכת דרך ארץ: אמנם חז"ל יחסו שש מצוות לאדם הראשון ולנה שבע מצוות ומשנתנה תורה בסני כללום בשם דרך ארץ. ושעמם לפי שלא ניתחדו לישראל בסני. והם נימוס לכל בני האדם וע"כ הם ג"כ בכלל דרך ארץ. אמרו בייקרא רבה פ"ט. מעשה ב"ר ינאי שהיה מהלך בדרך וראה אדם אחד שהיה משופע ביותר (פ') במ"כ מצוין ונאה כתיב). א"ל משנה רבי מתקבלה נכון. א"ל אין. הכניסו לביתו האכילו והשקו. בדיקו במקרא ולא מצאו. במשנה ולא מצאו. באגדה ולא מצאו. בתלמוד ולא מצאו (נ"ל דצ"ל בהלכה. והיינו הלכות צבור המסורין לכל). א"ל סב בריך. א"ל יברך ינאי בביתיה. א"ל את כך אמר מה דאנא אמר לך. א"ל אין. א"ל אמור. אכול כלכא פיסתיה דינאי. קם תפסיה א"ל ירותתי נבך ראת מונע לי. א"ל ומה ירתותך גבי. א"ל חד זמן הו"נא עבר קמיה בית ספרא ושמעית קלהו דמיניקויא אמרין תורה צוה לנו משה מורשה קהלת יעקב. מורשה קהלת ינאי אין כתיב כאן אלא קהלת יעקב. א"ל למה זכית למיכל על פתורי. א"ל מיומי לא שמעית מילא בישא וחורתי למרה (וכל') שהייתי מהנעלכין ואינן עולבין). ולא חמית תדין דמתבתשין

דין עם דין ולא יהיבית שלמא ביניהון. א"ל כל הרא דרך ארץ נבך וקרייתך כלבא. קרא עליה ושם דרך וגו' (תהלים נ' כ"ג). דשיום אורחיה סני שוי (כלו' ושם בשיין ימנית). דא"ר (שמשאל) ושמאל! בר רב נחמן עשרים וששה דורות קדמה דרך ארץ את התורה ההי' לשמור את דרך עץ החיים (בראשית נ' כ"ד). דרך זו דרך ארץ. ואח"כ עץ החיים זו תורה (ועיי' בריש סדר אליהו רבא ומה שפרשתי במבוא צד ק"ג). למדנו מר' ינאי שקרא למדות הטובות דרך ארץ. ומרשב"נ למדנו שכל התורות והחוקים שהיו בני אדם נוהגים בהם קודם הדיבור בסני' הם נכללים בשם דרך הארץ. והמעם הוא. לפי ששיום בהם כל בני האדם. ע"כ נמצא שכשלקלו דור המבול ומלאה הארץ חמס וקלקלו בבנותיהם הטובות נאמר בהם כי השחית כל בשר את רכבו על הארץ (בראשית ו' י"ב). כלו' שהשחיתו מה שהיה ראוי להיות דרך הארץ. וכן אבימלך כשהוכיח את אברהם אמר לו. מה עשית לנו וגו' מעשים אשר לא יעשו עשית עמדי (שם כ' ט'). כלו' מעשים שאין מדרך הארץ לעשותם. וכן לבן אמר ליעקב לא יעשה כן במקומינו (שם כ"ט כ"ו). שאין זו מדרך הארץ במקומנו. ומשה השיב את פרעה לא נכון לעשות כן כי תועבת מצרים נוכח וגו' (שמות ח' כ"ב). כלו' וכי יעשה בן ניםום שיש בו דרך הארץ דבר כזה. ובענין מאורע שרה עם אבימלך נרסין בב"ק (צ"ב ע"א). נביא הוא וכבר לימד. אכסנאי שבא לעיר על עסקי אכילה ושחיה שואלין אותו. או על עסקי אשתי שואלין אותו. אשתך היא ארוחתך היא. מכאן לבן נח שנהרג שהיה לו ללמוד ולא למר. ופרש"י שהיה לו ללמוד דרך ארץ וכו'; אמנם האבות שכרת המקום ברית עמם ונצטוו במצות כמו מילה וגיד הנשה קראו לאלה הדרכים הישרים דרך ה'. ומה שיעשה האדם או ימנע מעשותו הוא מיראת אלהים. וכמ"ש אברהם לאבימלך כי אמרתי רק אין יראת אלהים במקום הזה וגו' (בראשית כ' י"א). כלו' שעשות הנאה ומניעת המנונה אין דבר מכרית את האדם בשמירתם כאשר תכריחיהו יראת אלהים. שבאמת כשנת נ"ב לאברהם כבר התחילו ב' אלפים תורה (עיי' סדר אליהו רבה פ"ב ובמ"ע סי' א') אבל כיון שלא נשלמה נתינתה עד מעמד הר סיני אמר רשב"נ כ"ו דורות. וכאן דאריב"ל (פסחים ק"ח ע"א) הני כ"ו הודו כנגד מי. כנגד כ"ו דורות שברא הקב"ה בעולמו ולא נתן להם תורה וזו אותם כחסדו:

כיון שניתנה התורה צויתה בהרבה דברים שהיו נוהגים בהם מדרך ארץ. הלא נראה פרשה מיוחדת ביציאת חוץ בתורה. אף שמדרך הארץ לעשות כן. וכבר העיר על זה ר' יוחנן. אמר (עירובין ק' ע"ב) אלמלא לא ניתנה תורה היינו למדין צניעות מתתול וגול מנמלה ועריות מיונה דרך ארץ מתרנגול שמפיים ואח"כ בועל. כלו' שהיו בני אדם נוהגין בדברים אלו במדת דרך ארץ אף בלא תורה; וראה אני להעיר שצניעות בדבריהם היא צניעות בית הכסא כמפורש בכרכות (ס"ב ע"א). ודרך ארץ הוא שם מיוחד בדבריהם לענין שאמרו בנות לוש כדרך כל הארץ. ועל אלו שתי הפעולות בצרכי הגוף סובבים הרבה הלכות בהלכות דרך ארץ. והן מפורשות בבביתית רבות במקומות שונים עד שנבקעו בשולחן ערוך אוח' על זה הלכות מיוחדות. הלכות ב"הכ והלכות צניעות. אלא שהאחרונים קוראים צניעות מה שקראו הראשונים דרך ארץ. ועוד אני רואה להעיר שהוזכרו כאן גול ועריות שכבר נהוגין בבני נח מדרך ארץ. ולעומת זה נמצא לחכמינו שהיו מחזקין עניני דרך ארץ ע"פ התורה ואמרו על זה. למדתך התורה דרך ארץ. ואערוך כאן איזה דברים שנפרטו בתלמוד בשם דרך ארץ; ת"ר ד' צריבין חווק ואלו הן תורה ומעשים טובים תפלה ודרך ארץ וכו' דרך ארץ מנין חוק ותחוק בעד עמנו (ש"ב י' י"ב). ופרש"י אם אומן הוא לאומנתו אם סותר הוא לסתורו או אם מלחמה הוא למלחמתו (בכרכות ל"ב ע"ג); ת"ר ואספח דננך מת"ל. לפי שנאמר לא ימוש ספר התורה הזה מפ"ך (יהושע א' ח') יכול דברים ככתבן. ת"ל ואספת דננך (דברים י"א י"ד) הנני בהן מנהג דרך ארץ. ופרש"י שאם תבא לידי צורך הבריות סופך ליבטל מדברי תורה (שם ל"ה ע"ב). וזה ביאור נ"כ למה שהשווה ד"א לתורה ומע"ט שצריכה חיזוק; ויבא אל האדם (בראשית כ' כ"ב) א"ר ירמיה בן אלעזר מלמד שנעשה הקב"ה שישבין לאד"ה. מכאן למדה תורה ד"א שיחזור גדול עם קטן בשושביות. רש"י שושבין משתתל בחופתו וכווינו (שם ס"א ע"א) כלו' שהתורה בסגנון ספוריה מלמדת את האדם בדרך ארץ; ובכרכות שם ס"ב ע"א בלשון ארמי. נבי' ר' כהנא על גנא תותיה פוריה דרב וכו' א"ל כהנא הכא את פוק דלאו אורח ארעא. ושם ע"ב. דילמא יתבי נשי (לעשות צרכיהן) ולאן אורח ארעא לאסתכלי בהן. ובשבת (ק"מ ע"ב) א"ר חסדא בר בי רב לא לישדר מאניה לאושפזיה לחווירה ליה. דלאו אורח ארעא. דילמא חזי ביה מירי ואתי למנינא. וכן ביומא (י"ב ע"א) אהא דתניא עורות קרשים בעלי אושפזיבין נוטלין אותן בוריע (ואין דנין אותן משום גול) אמר אביי שמע

מינה אורה ארעא למישבך גולפא ומשכא לאושפזיה. כל' והרין עם בעלי אושפזיכנן; תנא דר' לימדרך תורה ד"א בנדים שבישל בהן קדירה לרבו אל ימוזן בהם כוס לרבו (שבת ק"ד ע"ב): דתניא השותה כוסו בבת אחת ה' נגרנן שנים דרך ארץ שלשה מנסי רוח (פסחים פ"ו ע"ב). וביריתא זו תני לה במס' ד"א פ"ו: אמר רמי בר אבא הפשט ונתוח בעולה והוא הרין לקצבים. מכאן למדה תורה דרך ארץ שלא יאכל אדם בשר קודם הפשט וניתוח. מאי קמ"לן אלימא לאפיקי מדרב הונא (רש"י) מאי קמ"לן ד"א או איסור ולמימר דאסור לאכול ממנה וכו') דא"ר וכו'. אלא רמי בר אבא אורה ארעא קמ"ל. דתניא וכו' (ביצה כ"ה ע"א). ולשון ר' חננאל שם ואסיקנא הני מילי לענין מוסר ודרך ארץ וכו' שנראה רעבתן: ורואה אני כאן להעיר שכבר הברילו בין לשון דרך ארץ ובין לשון אורה ארעא. שאם לימדה תורה דרך ארץ הוא חמור יותר מאורה ארעא. עד שהוצרכו לפרש דרך ארץ הנקיט רמי בר חמא אורה ארעא קאמר: ויקרא אל משה וידבר הקדים קריאה לדיבור לימדה תורה ד"א שלא יאמר אדם דבר לחבירו וכו' קורוהו אלא אי' קורוהו. מסייע ליה לר' הנינא דא"ר לא יאמר אדם דבר לחבירו אא"כ קורוהו (יומא ד' ע"ב): תנא משמיה דר' בן קרחא בשר ששאלו שלא כהונן ניתן להם שלא כהונן להם ששאלו כהונן ניתן להם כהונן. מכאן למדה תורה ד"א שלא יאכל אדם בשר אלא בלילה (שם ע"ה ע"ב): ת"ר אשר בנה אשר נטע אשר ארש לימדה תורה ד"א שיבנה אדם בית וישע כרם ואח"כ ישא אשה ואף שלמה אמר בחכמתו וכו' (סוטה מ"ד): ת"ר אשר יצור וכו' למדה תורה ד"א שלא יאכל אדם בשר אלא בהזמנה הזאת (חולין פ"ד ע"א): ת"ר כי ירחיב גו' למדה תורה ד"א שלא יאכל אדם אלא לחיבתו וכו' (שם): וחיים לנעוהותך (משלי כ"ו כ"ז) מיכן למדה תורה ד"א שלא ילמד אדם את בנו בשר ויין (שם). ואנב אורחא אעיר שמכל אלה לא נזכרו במסכת דרך ארץ חוץ מהברייתא השותה כוס וכו': והנה הרבה דברים שכל צותה התורה בהם ונשארו נימוס ודרך ארץ. והם מפוזרים בדברי הנביאים לפי שחנך העם מקטנם ועד גדולם תלוי בהם שיהיו מנימוסים הם ונשיהם ובניהם ובנותיהם. ונכתב בענין החינוך ספר שלם. והוא ספר משלי. שנכתב לחינוך המוסרי ולא לחינוך הדתי או התורני. ולא נמצא בו שיוהיר את בנו על שמירת שבת וחוקי המועדים וכיוצא בהם. והוא קורא זה הדרך דרך חכמה. כמ"ש בדרך חכמה הורתיך גו' (ר' יא). וכלל בלימודיו ענין העסק והקנין מלאכת הבית והשרה. ושמירת הבריות שלא יחלה הנוף. מה שהוא ג"כ בכלל דרך ארץ. והדעת נותנת כי דברי אנור בן יקה (משלי ל') ודברי למואל (שם ל"א) היו ג"כ ספרים שאלם מעלה עיני החינוך. אלא שנכתבו בסגנון אחר. ולא העתיקו אנשי חזקיהו מהם רק מעט. ואם מפני שלא ראו עוד צורך בהם. או מה שנראה יותר. שנאבדו ספריהם והנשארו מהאבדון העתיקו וחברום אל משלי שלמה. וכמו בן הרבה דברים בספר קהלת. וכן בספר בן סירא שהוא ג"כ על דרך ספר משלי: וכלי ספק שהיו להם עוד ספרים כאלה לצורך חינוך העם וללמד הבנים והבנות. וספרים כאלה הם נכתבים כפי מקומם ושעתם. ואין כל הדעות שוות בדברים כאלה. כי מושג הנאה והמנוחה הוא משתנה כפי המקום והזמן. ואף המועיל והמויק אינם בהחלט כי עת ומשפט לכל דבר. ואולי הספרים שנאבדו ספרי בן לענה ובן חננאל שנוכרו בירושלמי דפ' חלק ובמדרש קהלת עם ספרי בן סירא היו ג"כ בעינים כאלה. ולא ראו צורך בהם עוד: גם היו נשאלים על דברים כאלה. בנדה (פ"ט ע"ב) תנו רבנן י"ב דברים שאלו אנשי אלכסנדריא את ר' יהושע בן חנניה ג' דברי חכמה ג' דברי הנדה ג' דברי בורות ג' דברי דרך ארץ. ופרשום שם בנמרא ואמרו. ג' דברי ד"א. מה יעשה אדם ויחבס. אמר להן ירבה בישיבה וימעט בסחורה וכו'. מה יעשה אדם ויתעשר. א"ל ירבה בסחורה וישא ויתן באמונה וכו'. מה יעשה אדם והיו לו בנים זכרים. א"ל ישא אשה והיוגנת לו ויקדש עצמו בשעת תשמיש וכו'. הנה כללו לימוד החכמה ועושר ובנים בשם דרך ארץ. וכיוצא בו מסופר מאלכסנדרוס מוקדון ששאל עשרה דברים את אקני הננב (תמיד ל"ב ע"א). ורובן הם מענין דרך ארץ. ובעל מאור עינים העתיק ממכתב אירסמאיא ע"ב שאלות תלמי המלך את חוקיהם. ובתוכם נמצאו ג"כ שאלות בדברי ד"א: וכשנסתכל בהרבה והרבה ברייתות שהובאו בנמרא בענין דברים שמחליאין את הנוף ושמבריאין את החולה ומניעת הדברים שמבריאין ליד סכנה הנה הם בכללם הלכות ד"א: ונזכרו בנמרא דברי ד"א הרבה בשם האמוראים. והם קראום מילי דעלמא. כל' דברים שהעולם מתנהג ומתקיים בהם. דרך משל. בפסחים (ק"י ע"א) דאמר רב לאיכו בריה טרחי כך בשמעתא ולא מסתייע מילתא תא אנמרך מילי דעלמא. ובשבת (פ"ב ע"א) א"ל ר' הונא לרבה בריה מ"ש לא סכיחת קמיה דר' חסדא דמחדדן שמעתיה. א"ל מאי אייל לגביה דכי איולנא לגביה מותיב לי כמילי דעלמא. אמר לי מאן דעייל לביה וכו'. א"ל הוא עסיק בחיי דברייתא ואת אמרת כמילי

דעלמא, כל שכן זיל לגביה וכו'; ואלו הדברים מפוזרים הם בתלמוד בבלי מקומות, ואנו רגילים לקוראן הגדה, ור' שרירא נאמן כתב באגרתו בענין הברייתות, דהנך קמייא כלהו הוו נפישין וטרייתיהון ותנייהון ומאי דאצטרכו רבנן מנהון אמר' בגמרא, ודקדקו בהו ודנפיקו בהו טעמיהו. ושאר אשתבח דלא צריכין להו וכו', וכד משכחין נסחאי דברייתא לא סמכין עליהו דלא מתניין, ולא ידעין אי קושטא אינון אי לאו, אלא הנך דר' חיאי בלחוד הוו גריסין בי רבנן, ובברייתות נמי אחרות (אולי צ"ל אחרות) דקרי להו קטיות דלא לאורויי מנייהו כגון הלכות דרך ארץ והגדות אחרות, הרי שכלל הלכות ד"א עם ההגדות, וקרי להו קטיות דלא לאורויי מנייהו, כל' כיון שאין למידן מהם הרי נקטעו (ועי' בדור דור ודורשיו ח"ב צד ר"ג); ומרוב אלה הברייתות נעתקו דברים גם במשנה, ומה שהם במדות ובהנהגות החכמים ותלמידים חוברה מסכתא שלימה, והיא מסכת אבות, ונתוסף עליהם בא"דרנ שהיא חוספתא למס' אבות (כמו שכתבי התו' בכ"ק כ"ה ע"א בד"ה ק"ו), אלא שבמסכתא זו השקיפו יותר על דרכי החכמים ותלמידיהם, ובא"דרנ הרחיבו יותר בעניני ד"א בכלל, אמנם גם החכמים היו שונים בדרכיהם, עד שנמצא פרק שלם במס' ברכות בהבדל מנהגי הסעודה בין בית שמאי ובית הלל, ותלו מנהגיהם אם במנהגים אחרים או בהלכות שהיו שונים אלו מאלו, ואעתיק לשון הרמב"ם בה' דעות פ"ה, כשם שהחכם ניכר בחכמתו ובדריעותיו והוא מובדל בהם משאר העם כך צריך שיהא ניכר במעשיו במאכליו ובמשקלו ובבעילותיו ובעשיית צרכיו ובדיבורו ובחילוקו ובמלבושו ובכלכלו דבריו ובמשאו ובמתנו וכו', והוא סדר שם שאר עניני דרך ארץ בכלל, ומה שהוא נוגע בשמירת הנוף מתחלואים בפרט; ודוגמא לדבר בענין ת"ח בבבא בתרא (נ"ז ע"ב), חלוק של ת"ח כיצד וכו', טלית של ת"ח כיצד וכו', שלחן של ת"ח כיצד וכו', מטה של ת"ח כיצד וכו'; וקראו חז"ל לדרך ארץ דעה, בענין שקראו שלמה דרך חכמה, אמרו בא"דרנ פ"מ לענין תלמידים דרש ר"ג הוקן ד' דברים, דג טמא, דג טהור וכו', דג טמא כיצד, בן עניים שלמד מקרא ומשנה הלכות ואגדות ואין בו דעה, בן עשירים וכו' ויש בו דעה, כל' שזה מחונך ומנימוס ויש בו דרך ארץ מה שאין בן בבני עניים, ובסדר אליהו רבה פ"ו (צד ל"ג) שנה, כל ת"ח שאין בו דעה בהמה טובה ממנו; והרבה מאלה הברייתות שנשנו בד"א הם מפוזרות בתלמוד כמו שהוכחנו, מהם שנשנו בבית המדרש ואתאמר עליהו המדרש ואתאמר עליהו תנו רבנן, ומהם שלא נשנו בבית המדרש ואתאמר עליהו תניא או תני ר' פלוני:

ובכלל אלו הברייתות בדרך ארץ הם סיפורי מעשיות בא"דרנ והובאו בתלמוד, כגון בברכות (י"ח ע"ב) והתניא מעשה בחסיד א' וכו' שסיפרו משתי רוחות, ותכלית הסיפור הוא, משוכבת חיקך שמר פתחי פיך (מיכה ו' ה'), ודתנו רבנן בשבת (ל"א ע"א) בענותותו של הלל וקפדנותו של שמאי, וכן הא דתנו רבנן בימא (ל"ה ע"ב) עני ועשיר ורשע באין לדין וכו', וספרו שם מעניותו של הלל הוקן ומעשרו של ר' אלעזר בן חרסום, וכיוצא באלו הסיפורים באגדות; כל אלה הסיפורים אינם מאורעות שאירעו, אלא הם מפרקי דרך ארץ ותלו באותן הנוכחים אלו המאורעות, וכענין שאמר ר' שמואל בר נחמיני אמר ר' יונתן כל האומר שלמה חטא אינו אלא טועה, ומסיק שם דס"ל כדתניא ר' יוסי אומר וכו' אפשר בא אסא ולא ביערם וכו' עד שבא ואשיהו וביערם וכו' אלא מקיש ראשונים לאחרונים, מה אחרונים לא עשו ותלה בהן לשבח אף ראשונים לא עשו ותלה בהן לגנאי; ואל יפול לב אדם עליו ואל יבהל מלומר שאין אלו הסיפורים מאורעות אלא דברים שתלו בהן לחנך התלמידים במוסר ודרך ארץ, אמרו אמרו בעירובין (ס"ג ע"א) והא תניא ר"א אומר לא מתו בני אהרן וכו' ותלמיד אחד היה לו לר"א שהורה הלכה בפניו, אר"א לאימא שלום אשתו תמיה אני אם יוציא זה שנתה, ולא הוציא שנתה, אמרה לו נביא אתה, א"ל לא נביא ולא בן נביא אנכי אלא כך מקובלני וכו', ואמרו שם, וארבי"ב אמר ר' יוחנן אותו תלמיד יהודה בן גוריא שמו והיה רחוק ממנו שלש פרסאות, ואמרו שם שלכך הוצרך ר' יוחנן לומר שמו ושם אביו שלא תאמר משל היה, הרי שהוצרכו לעדותו של ר' יוחנן שבאמת מאירע שכך אירע היה שלא תאמר משל היה, מעתה אנו דנין, אם באיזה סיפור אין חוותו מוכיח עליו ועדותו מחוכו שהוא מאורע אינו אלא משל, וכל שכן אם חוותו מוכיח עליו שהוא משל; והנה אלה הם המקורים לתלמוד שלפנינו שנשתקעו בו, ומתוך שנשתקעו אלו הברייתות בתלמוד עזבונו ונאכדו ואין בידינו אלא מעט מיתר הפליטה שנשארו לנו במקרה, ומהפליטה הזאת הן המסכתות הקטנות שנספחו בדורות האחרונים

¹ ולדעתי הדברים מיוסדים במכילתא יתרו פ"ב, והודעת להם, הודע להם בית חייהם וכו', ע"ש

אל התלמוד. ובענין שאמרו בחגיגה (י"ד ע"א) אלו בעלי משנה כגון ר"י בן תימא וחביריו. פליגי בה ר' פפא ורבנן. חד אמר ת"ר סדרי משנה וחי"א שבע מאות סדרי משנה. אמנם נשתקעו במשנתו של ר' יהודה הנשיא; ואין אלו המסכתות קבוצים מההתלמוד דוגמת מס' סופרים ושאר קבוצים. אלא אדרבה הם הם מן המקורים שנשאב מהם התלמוד:

ואחרי הקדימי זאת אערוך כאן מה שנשאר לנו מבריות הקדומות בענין ד"א. ואומר ההתעסקות עם המת והאבל עליו שהם מדרך הארץ ונמצאו בס' פזרי האבות. רבי עניניהם וחוברי לברם במסכתא אחת הנקראת אבל רבתי או בלשון סני נהור שמחות. והמסכתא הז' היא מסכת כלה וכללו בה שאר דברי דרך ארץ. וממסכתא זו נשארו בידנו קטועות קטועות בשם ד"א רבה וד"א זוטא כפי שאסדר אותם: המסכתות הקטנות כמו שהם בהוצאות שלפנינו עם הגר"ב כמו שנדפסו בראשונה בדירונפורט תק"ס הם כמו שסדרתים לעיל בריש המאמר. גם הוכרתי שברפסו פ"פ דמיון נדפסו פרקי ד"א הנמצאים במחזור וויטרי. ובהוצאת הש"ס שלפנינו נרמז שהפרקים ה' עד ה' ועד בכלל הם ממחזור וויטרי. ולפ"ז פרקי הווא בלא אלו התוספות הם ששה. ובריש פ"ג כד"א רבה שהיא פ' בן עזאי העיר הגר"ב. במחזור וויטרי מתחיל כאן פרק בפני עצמו. ובתב ע"ז והו פרק בן עזאי. והוא זה מה שהוכר רש"י ברכות דף כ"ב. ומס' עירובין כתו' דף נ"ג ע"ב ובכמה מקומות. ובריש פ"ד לעולם תהא נאה וכו' העיר במחזור וויטרי הוא פרק אחר. ר"ל עם פ' בן עזאי. ולפ"ז לא תהיה מסכת ד"א רבה כי אם מ' פרקים; וכיון דאתא מחזור וויטרי לידן נדבר עליו ראשונה:

א' בכרם המ"ד ח"ג מכתב להמנוח שד"ל ז"ל (צד ר') כתוב בו שהגיע לידו ספר כת"י של שני ברכים גדולים והוא ס' מחזור וויטרי. וערך החכם הנזכר מפתח לענינו ומסמן הרפ"ס שחברים ביו אחר דיני אבלות ודיני בין המצרים ות"כ חסדים איזה דפים. אח"כ כתוב מס' דרך ארץ עשרה פרקים ופ' גן עדן ומלחמות מלך המשיח וכו'. ובענין כרך ב' כתב. אח"כ מס' סופרים וכו' ואח"כ מס' כלה והלכות דרכן של תלמידי חכמים ואח"כ מאורות וכו'; הנה ראינו שדרך ארץ שנקרא לפנינו ד"א רבה כולל עשרה פרקים. גם ראינו שהלכות דרכן של ת"ח שהוא לפנינו ד"א זוטא אינן נחלקים לפרקים פרקים. גם ראינו שחלקו בכ' ברכים ואינם ביחס זה אל זה לקראם רבה זוטא. ורואה אני להעיר שבאוצר הספרים לבן יעקב ערך מחזור ס' תתקכ"ד הוכיח את הכת"י הזה ומהותו ע"פ כרם חמד. ועכ"פ אין הכת"י הזה מסכים עם מה שנרשם בהוצאות שלפנינו ע"פ המחזור וויטרי; והנה בימינו זכינו שנדפס המחזור הזה ע"י הרב מ"ה שמעון הורוויץ בהוצאת מיקצי נרדמים. נראה איזה הרברים בו. סימן תקכ"ח הלכות כלה. והיא מקוטעת הרבה והחסרה. ובנשאר איזה שינויים מהמסכתא שלפנינו. וכולא פרק א' ודלא כאנודה שחלקה בו לב' פרקים. ס' תקכ"ט הרואה. כולל ברכות שבפ' הרואה במס' ברכות. ואח"כ סימן תקל"א להלכות דרכן של ת"ח. וכולא פרק אחר. וכולל תחלת הפרק הראשון שבד"א זוטא שלפנינו עד סוף ז' אבות כרותי ברית ואח"כ כיו שאדם הווא וכו'. כולא כמו שהוא לפנינו בסוף פרק ח' (שנרשם בו שהועתק מן המחזור וויטרי). ואח"כ ר"א הקפר אומר וכו' כולא פ"ט שלפנינו. וכולו פרק אחד כמו שאמרת. ומסיים הדרן עלך דרכן של ת"ח. ואח"כ סימן תקל"א. מסכת דרך ארץ. ומתחיל המקדש את האשה וכו'. כמו שהוא לפנינו עד כל האסורות לו איסור ערוה ובא (באיזה שינויים קטנים) והשאר חסר. ובתב המו"ל במחברות (הנשאר מענין זה חסר בכ"ס). ונדפסו אח"כ בלי שום סימן אם הוא תחלת פרק או לא דברים שאינם לפנינו כלל. ולחשיבותן רואה אני להעתיקם כאן ולהעיר עליהם בין בבא לבבא. אמנם מה שהוא במחברות הוא מהמו"ל:

עשרים וארבעה דברים מעכבין את התשובה. הרגיל בלשון

הרע. ובעל חמה. ובעל מחשבות רעות. והמתחבר לרשע. והמסתכל בעריות. והחולק עם גנב. והאומר אחשא ואשוב אחשא ואשוב. והמתכבד בקלון חבירו. והפורש מן הצבור. והמבזה את אבותיו. והמקלל את הרבים. (והמתעב) (והמעכב) את הרבים מלעשות (מלאכה) [צדקה]. והמטה את חבירו מדרך טובה לדרך רעה. והמשתמש בעבטו של עני. והמקבל שוחד על מנת לנטות אחרים. והמוצא אבדה ואינו מחזירה לבעליה. והרואה בניו [יוצאים] לתרכות רעה ואינו מוחה בהם. והאוכל שור עניים ואלמנות. והחולק על דברי תורה ועל דברי חכמים. והחושד

בכשרים. והשונא תוכחות. והמלעיג (אח) [על] המצות. עליהן הכתוב אומר. השמן לב העם הזה ואזניו הכבד וגו' (ישעיה י' א):

הרב המויל כתב בהערותיו. ודבר זה נמצא ברב אלפס סוף מס' יומא. וכבר כתב עליו הר"ן שם. לא ידעתי היכן היא שנויה. גם הרמ"בם בפ"ד מה' תשובה כתב המספר כ"ד דברים ואחרים הביא הרוקח בה' תשובה ס"י כ"ח. ע"כ. ואני אוסיף עליו ברוקח ה' יוה"כ ס"י ר"י: אמנם לא יצא הרב המויל עדיין ידי חובתו בזה. שהרי בפרטן א' אתה מוצא אלא כ"ב. אבל לשון הרב אלפס ואלו הן רכילות להיר ובעל חמה. וכ"ה ברוקח. ולשון הרמ"בם הרכיל ולהיר. ולפי' הרגיל בלהיר שלפנינו הוא שבוש לשון וצ"ל הרכיל ולהיר. וברב אלפס מונה והמרניל בסעודה שאינה מספקת לבעליה. ולשון הרמ"בם האוכל מסעודה שאינה מספקת לבעליה. אמנם ברוקח ליתא להא. אבל הוא מנה והמואם בעושי צדקה ומצות. ובה' יוה"כ בעושי מצות. דליתא באיך נוסחאות. ועכ"פ חסר לפנינו או הא או הא: ומה שתקן מלת מלאכה במלת צדקה כ"ה ברוקח אבל ברי"ף וברמ"בם הנוסחא מלעשות מצות. ומסתבר יותר. ומ"ש והמקבל שוחר ע"מ לנטות אחרים. אינו מוכן. וברב אלפס ע"מ להטות אחרים בדין. ולשון הר"מ והמקבל שוחר להטות דין. וברוקח והמקבל שוחר סתם. ועכ"פ צריך להניח להטות. ובכבא והמכזה את אבותיו. ברב אלפס המכזה אבותיו והמכזה רבותיו וברמ"בם ליתא אלא והמכזה רבותיו. ובכבא והחולק על דבריו וכו'. ברב אלפס וברמ"בם ליתא אלא והחולק על דבריו חכמים. וברוקח והחולק על דבריו תורה. ובענין שור עניים ברי"ש כבר כתב הראב"ד דצ"ל שור ברלית וכ"ה ברוקח. וסדר הרב אלפס כסדר שלפנינו. וברוקח נשתנה הסדר. והרמ"בם עשה אותם מדרגות מדרגות. הראשונה כוללת ד' ואח"כ ד' מדרגות שבכל אחת מהן ה' ובאר את טעמם עיי"ש. ובעל מגדול עזו מסתפק בהערותיו לומר וחילוק כ"ד דברים ליקטם בתלמוד. והלח"מ כתב ברייתא לא נמצאת אלא ברי"ף. אבל הכ"מ הביא דברי הר"ן. ואח"כ כתב. ומ"כ יגענו וחפשנו ולא מצאנו בברייתות הנמצאות אצלנו שהוא הנקרא תוספתא משני בחורי ר' חייא ור' אושיעא וזולתו אבל נמצאת במס' קטנות לעצמן. והנה זה הכותב ידע מבריתא זו והיתה לפניו במס' קטנות:

ובעון עשרים וארבעה דברים המשפחות כלות והייסורים רבים. בעון חלה. בעון בעלי זרוע. בעון יין נסך. בעון שנאת חנם. בעון המלבין פני חבירו ברבים. בעון המהרהר אחר מדת הדין. בעון ספק חלב ודם. בעון זלזול טהרה. בעון איחור נדרים. בעון אשה קולנית. בעון לא תקום ולא תטור. בעון גונב דעת הבריות. בעון זקן שנתבזה ברבים. ומחוסרי אמנה. ונהנה מחמת ע"ז. בעון המביא תקלה לרבים. בעון העוזר לרשע לזכותו בדין. בעון הפורץ גדר חכמים. בעון המרחם על האכזרים. בעון המתאכזר על הרחמנים. בעון האוסר את המותר והמתיר את האסור ועליהן הכתוב אומר. ונתת [ושמת] אני את פני באיש ההוא וגו' (ויקרא כ' ה):

בפרטן אין אתה מוצא אלא כ"א. אמנם ברוקח ס"י כ"ט הגי' בעון המתיר האסורין בעון האוסר את המותר. וא"כ תרתי ניהו. וצריך לומר בעון ספק חלב ודם. וכן בעון לא תקום ולא תטור נמי תרתי תרתי ניהו והווי להו כ"ד: אשה קולנית. כ"ה ברוקח ועיי' כתובות פ"ו ועל פיו הנהתי אני. אבל בנדרם איתא ואשה קולבית ונדרת בעל המויל לפרשה בדרך רחוק. והאפשרות למשפחה שתכלה ע"י אשה קולנית היא ע"פ שפירשוה בכתובות שם (בתוספתא וירושלמי ובבבלי עיי"ש). עוד יש להעיר על איזה שינוי נוסחאות שברוקח. בעון מחוסרי אמנה. בעון הנהנה מע"ז. בעון הנותן דין לרשע לזכותו בדין. אולם גם נוסחא זו אינה בברורה. ובלי ספק שכונתם על עון עורכי הדין. ואולי צ"ל לפנינו בעון הוועץ: וברוקח הנותן עצה. בעון הפורש מרבים חכמה. ונראה שהיינו הפורץ גדר חכמים. בעון המתאכזר על הרחמן. וגרים ונתתי פני באיש ההוא. ונראה שחילוף מקראות כאן עם המקרא ונתתי את פני בנפש ההיא:

ובעון עשרה דברים ישראל גולין ממקומן. בעון ביטול תורה. בעון גילוי עריות. בעון חילול השם. בעון חלול שבת. בעון נדה. בעון

עיוות הדין. ועדות שקר. ומאכיל ממונם של ישראל לאר"ה. ומקטיני מדות ומשקולות. ובעון חניפים. ועליהם הכתוב אומר. לכן עתה יגלו בראש גולים וסר מרוח סרוחים (עמ"ס י' ז):

צריך לומר דעיוות הדין ועדות שקר תרתי ניהוו והווין עשרה. ופירוש ממקומן. שדרים שם בין האומות. וברוקח גרים בעון שמונה דברים גלו ממקומם. וגי' בעון פורק ממנו עול תורה. ול"ג בעון חילול שבת. וגי' בעון עדות שקר. בעון מאכיל ממונו של ישראל לכותים. בעון מקטיני איפות ומשקולות. ול"ג ובעון חניפים. והווין שמונה. ומסיים מאכילי רעבים ומלבישי ערומים ומחלקי צדקות עליהם הכתוב אומר אמרו צדיק כי טוב וגו' (ישעיה ג' י'):

ובעון עשרה דברים תפלתו של אדם פרחה. בעון המסיר אזנו משמוע תורה. ובעבור הגולן. ואוּסם אזנו מזעקת דל. ובעון היועץ לפני דרכו. והיועץ עיצה רעה והמתעסק בדבר שקר. והמוציא שם רע על חבירו. ובעון המכשף. והמורה קלות לעצמו וחמורות לאחרים. ועליהם הכתוב אומר. גם כי תרבו תפלה אינני שומע (ישעיה א' ט"ו):

ברוקח שם ס"י כ"ח מונה ט' דברים המעכבין את התפלה והוא מונה דברים אחרים ומביא מקרא לכל אחד ואחד. ונראה כדורש מעצמו. אבל מלשנו בס"י כ"ט מוכח שבכח"א מצא כך עיי' לקמן: היועץ לפני דרכו. צ"ל לפי דרכו והוא בד"א וזמא פ"ח וגרסינן בסנהדרין (ע"ז ע"ב) וא"ר כהנא משום ר' עקיבא הו"י זהיר מן היועץ לפי דרכו. ופ"רשי לפי דרכו להנאתו:

ומתוך עשרה דברים אדם יוצא מן העולם בלא זמנו. מתוך קנאה. מתוך תאוה. מתוך שלוה. מתוך כבוד. מתוך חכמה יתירה. מתוך עניות. מתוך מחלוקת. מתוך דאגה. מתוך גלות:

כבר העיר המ"ל שאין אלא תשעה. והנה נשנו קצתן במשנה בפ"ד דאבות בשם ר"א הקפר הקנאה התאוה והכבוד מוציאים את האדם מן העולם. ושם בפ"ב בשם ר' יהושע עין הרע ויצה"ר ושנאת הבריות מוציאים את האדם מן העולם. והנה עין הרע היינו קנאה. ויצה"ר היינו תאוה. וסנן לשון איכא בינייהו. ונראה דחסר לפנינו שנאת הבריות. ופ"י מתוך שלוה. כמו דור המבול ואנשי סדום עיי' סנהדרין ק"ח וכו' ובנסמן שם. ופ"י מתוך חכמה יתירה. כמו בן זמא עיי' חגיגה י"ד ע"ב וב"ר פרשה ב' עיי"ש:

תחלת עבירה הרהור. שנייה לה ליצנות. שלישית לה גסות הרוח. רביעית לה אכזריות. חמישית לה הבטלה. שישית לה עין הרע. שביעית לה שנאת חנם:

תחלת יראה בושח. שנייה לה ענוה. שלישית לה אומנות נקיה. רביעית לה רחמנות. חמישית לה קיום מצות. שישית לה רדיפת שלום. שביעית לה אהבת הבריות:

בבא ראשונה בד"א וזמא. וה"נ החם תחלת עבירה הרהור הלב וכו' שישית לה שנאת חנם שביעית לה עין הרע הוא שאמר שלמה כי יחנן (אח) קולו אל תאמן בו (גו"י) וכי שבע תועבות בלבן (משלי כ"ז כ"ה). אמנם לבבא ב' נעלם ממני דונמא:

יש שמורד ואומר עולם עובר הוא ואין דין ואין עולם אחר. ואין נושא עליו לא אימת יראה ולא אימת מיתה ולא אימת בושח. ועליו הכתוב אומר. ויאמרו לא יראה יה ולא יבין אלהי יעקב (ההלים צ"ד ג):

פ"י יראה אלוהות. והרבה בלשון חז"ל. במכילתא (בשלח פ"א) בעל צפון נשתייר מכל הייראות שלהן. ובלשון המקרא ופחד יצחק (בראשית ל"א מ"ב):

יש מאבד עולמו מחמת אחרים. ויש אומר אחטא ואשוב אחטא ואשוב והוא מת בלא תשובה. יש עושה הכלים בנערותו ומשחירין פניו בזקנותו. יש שמוכר העולם [הזה] בחיי העו"ה. יש שנחשד בדבר ומעשיו נאים לפני הקב"ה. שנאמר היוצר יחד לבם המבין אל כל מעשיהם (תהלים ל"ג ט"ו):

יש שמגיע עד שערי מות ותשובתו מצילתו. יש חוטא ומאבד טובה הרבה. יש שהוא עושה רע כל ימיו וסוף הוא קונה עולמו. דכתיב כל פשעיו אשר עשה לא יזכרו לו וגו' (יחזקאל י"ח כ"ב):

יש שהוא עושה מצות בגלוי ועבירות בסתר. או מצות בסתר ועבירות בגלוי. ועליו הכתוב אומר. אשר לא ידעו ולא יבינו בחשכה יתחלכו (תהלים פ"ב ה').

יש שהוא עושה מצות ומאמין בישועתו של הקב"ה. ויש שפורק עולו של הקב"ה וכופר בתחיית המתים. ועליו הכתוב אומר. פני ה' בעשי רע (שם ל"ד י"ג):

עשר דמעות נשמעות. דמעת העשוקים. דמעת העניים. דמעת שכיר על שכרו. דמעת בעלי תשובה. דמעת צדיקים בתפלה. דמעת יתום ואלמנה. דמעת עבד ואמה. דמעת נחשד בדבר ולא עשאו. דמעת נדחק בשעבוד מלכות. דמעת חולה על מטתו:

כל אלה הברכות אינם במס' ד"א. אמנם הבבא הראשונה דכ"ד דברים המעכבין את התשובה מוכח שהיתה ברייתא זו לראשונים: ואח"כ מתחיל להעלבין ואין עולבין וכו'. כל הי"ב בכות שעליהם הכתוב אומר וכו' כמו שהם לפנינו בפ"ב. ואח"כ ובשביל ד' דברים חמה לוקה וכו' ובשביל ד' דברים מאירות לוקין וכו' ובשביל ד' דברים ממון של בעלי בתים נמסר למלכות וכו' ובשביל ד' דברים ממון של בעלי בתים יורדין לטמיון וכו'. ואח"כ ר' דוסתאי בר יהודה אומר וכו' אין ישיבה למעלה וכו'. הכל כמו שהוא לפנינו. ונמצא בהם שינויי נוסחאות והרבה מהם לטובה. ואח"כ המאמר מפרקי המרכבה. כמו שהוא לפנינו ספ"ב. ואח"כ נסדר באותו פרק עצמו כל פרק בן עזאי שהוא לפנינו פרק ג' באיזה שינויים ומסיים סליק פירקא: ומתחיל פ"ג לעולם תחא נאה וכו' שהוא לפנינו פ"ד. למרנו מזה שפ"ב ופ"ג שלפנינו הם בוויטרי פרק אחד. וכיון שזה הפרק חסר בראשו מראין הדברים שה"ב בכות הראשונים הצדוקים וכו' שעליהם הכתוב אומר וכו'. היו בו אלא שנקטעו והסרים בו. ויש להביא ראיה לזה מהרוקח ס' כ"ט. הפרק הזה מתחיל שם אלו הן שאין מורישין וכו' כולא כמו שהוא לפנינו עד בבא דהנעלבין (באיזה שינויים לטובה ואיזה מהם יש לתקנם עפ"י נוסחאותינו). ואח"כ כתב ועוד נמצא באותה ברייתא על ד' דברים ממון של בע"ב יורדין לטמיון וכו' על ד' דברים וכו' נמסרין למלכות וכו' (הברייתות מסורסות. והא דיורדין לטמיון משובשת עיי"ש. וב' בכות

ואעתיק ממנו מה שנוסחתו משונה כמה שלפנינו. כת' האזינו השמים ואדברה זו היא שנאמר ע"י דוד מלך ישראל ישת השך סתרו... שהוא שליט ברום הוא אחד... וכל רקיע שמו וכינויו נקוד עליו... וכסא כבוד... אחת של צינה ואחת של חמה ועליך להכניס בדבר זה... למלך עולמים... ואין מתרחק מהן כלום... בעפר ומתכסין בשק... והעתיקו לפי שראוי בתשובות הרשב"א ס' תלפי' שנשאל על מה שכתב ר' יצחק ז"ל בן גיאת במחזור חרוזה אחת כתוב בה. עשית בראשית שבעה גלגלי רקיעים ברוח פה עגולים לא מרובעים מנינם בהתחלקם עולה לשלש מאות ותשעים חנה השמים ושמי השמים וכו'. והשיב. דע שהרב ז"ל סמך בזה על מה שאמרו בדרך ארץ רבה. שכן אמרו שם זה לשונם. האזינו השמים זו היא שנאמרה וכו' עד וידבר אליו. ונוסחתו בקצת כמו שהיא לפנינו ובקצת כמו שהיא במחזור וויטרי. ומסיים ונראה שרדקו משמי השמים שהרקיעים כמנין שמים וכו'. וכבר רמז החכם דר' מאזעס גאלדבערג. בהקדמתו לפרקי ד"א שהוציא לאור (ברעסלי 1888) צד ו' בהערה ב' על תשובה זו ע"י צונץ לראיה שכבר היה פרק זה להרשב"א בד"א רבה. ואני אוסיף עליו שכבר נשתמש ר"י בן גיאת בברייתא זו.

דחמה לוקח ומאורות לוקין השמיט ואפשר שלא היו בנוסחתו). ואח"כ כתב. בעין כ"ד דברים מעבכין את התשובה כבר כתוב. וט' דברים מעבכין את התפלה כבר כתוב. וכוונתו לס' כ"ה כמו שהוכרתי לעיל. ואח"כ כתב בעין כ"ד דברים המשפחות כלות וכו' בעין שמונה דברים ישראל גלו ממקומן וכו'. שהוכרחים ג"כ. והנה הוכרח לומר ועוד נמצא באותה ברייתא לפי שהשמיט י"ב בבות מן העלבים וכו'. שעליהם נאמרו מקראות לטובה והוא לא בא אלא לפרוט מה שהוא עון ונענשין עליו. למדנו מזה שהיתה כל התוספות שבמחזור וויטרי ג"כ לפניו באותה ברייתא אלא שהדברים היו לפניו בסדר אחר. דהיינו אחר הבבות דעל ד' דברים וכו'. אבל השמיט הא דר' דוסתאי וכו' לפי שהוא לא בא אלא לסדר העיונות. ומוכרחים אנו לומר שזה הס' ברוקח הוא קטוע רישא. שמתחיל אלו הן שאין מורישין וכו' והנה חסרים ה' בבות הראשונות הצדוקים והמסורות וכו'. ועכ"פ הוא מלמד שבויטרי חסרים ברישא הבבות שעליהם הכתוב אומר לרעה. אלא שכל התוספות דכ"ד דברים הם בויטרי בין י"ב בבות ל"ב בבות וברוקח הם אחר בבא דעל ד' דברים. והכת"י שהעתיקו מהם בעל המחזור והרוקח היו שונים. ודבר זה יובן. שאלה התוספות היו ברייתא לעצמה ונתוספה לזה הפרק. ויש להוסיפה אחר י"ב בבות הראשונות עפ"י דמיון הסגנון שעליהם הכתוב אומר. ויש שלא רצו להפסיק בין י"ב ל"ב והוסיפה בסוף אחר על ד' דברים:

אמנם בפ"ב שלפנינו ליתנייהו לכל התוספות האלו. וסדר הברייתא שלפנינו הוא. בתחלה מונה עושי רשע ובעלי מדות רעות שעליהם הכתוב אומר לרעה. והם ה' בבות. והפסיק אח"כ בבבא ואלו שאין מורישין וכו'. והדעת נותנת שחסר כאן המקרא שעליהם נאמר ונקטע. ואח"כ מונה עוד שש בבות. והם בכללם י"ב בבות. ואח"כ מונה י"ב בבות לבעלי מדות טובות ואנשי יושר שעליהם הכתוב אומר לטובה: ולב' אומר לי שלא נפל דבר זה במקרה אלא שחלק הא' הם כלפי מנין י"ב אוררים שבפ' כי תבא. והחלק הב' הם כלפי י"ב מקראות שנאמרו בהם הברכות שם. דהיינו מן כי תשמע (כ"ה ב') עד כי תשמע (שם ג'). שמה שלפניהם היא פתיחה ומה שלאחריהם הוא חותם הענין וע"כ הם י"ד פסוקים. אמנם טופס הברכות הם י"ב פסוקים:

ועכ"פ עיקר סדר מס' ר"א רבה בויטרי הוא כמו שלפנינו דהיינו המקדש את האשה וכו'. אלא שנשתנה בו סדר מנין הפרקים שמה שלפנינו פ"ד הוא שם פ"ג ועל כן פרקיו הם עשרה. ונמצאנו למדין שני נוסחאות שונות הם בסידורו של מחזור וויטרי. שאין סידור זה בסידורו של כת"י שד"ל. ושניהם אינם מסכימים עם מה שנרפס בשם על שם המחזור וויטרי. וכמדומה לי שלא העירו ע"ז המו"ל:

(ב) **סדר תפלה לר'** עמרם נאון (ווארשוי תרכ"ה). בסדר מנחה לשבת כתב. והכי אמר שר שלום נאון במנחה בשבת מותר להתעסק בתלמוד. ולא עוד אלא שמונה בית רבני בבבל שאחר תפלת מנחה בשבת שונים אבות וקנין תורה וכו'. ואח"כ נסדרו שם. פרקי אבות עד גמירא וגם פ"ו שני חכמים בלשון משנה וכו' עד ה' ימליך לעולם ועד. ונרשם במחברות מהמו"ל (ממס' ד"א זוטא) שנסדר אח"כ. דרכי תלמידי חכמים ענו ושפל רוח וכו'. כולא פירקא כמו שהוא לפנינו בד"א זוטא באיזה שינויים לטובה. ואח"כ מתחיל תלמידי חכמים נאים בחבורה וכו' כמו שהוא לפנינו בפ"ד מד"א זוטא עד בבא ואל תאמר איש פלוני נאה וכו' כולא בבא. ונראה לעין שלא נשלם הפרק אלא הוא קטוע וחסר. והמו"ל העיר. כ"ה נמצא במס' ד"א זוטא פ"א ופ"ג (צ"ל ופ"ד) עיי"ש איזה שינוי נוסחאות. והנה אם נשווהו עם הלכות דרכן של ת"ח שבויטרי שכתבתי לעיל יש לשער ששניהם קטועין וחסרים. בויטרי חסר הא דת"ח נאים בחבורה דפרק ד'. ובסדר ר' עמרם חסר מה שהוא בויטרי מסוף פ"ח ופרק ט' דד"א זוטא. וכשנסתכל באותן הפרקים שנרפסו בש"ס על שם המחזור וויטרי שהם פ"ה פ"ו פ"ז ופ"ח הגה

¹ ובסדר אליהו רבה פט"ו צד ע"ז וע"ה נשנו ג"כ אלו הדברים וחסרים שם בחלק הא' בבא א' וד' בבות האחרונות. ומחלק הב' חסירין ז' בבות האחרונות עיי"ש כמ"ע. ואולי היתה עיקר הברייתא כולה שם עד ד' דוסתאי ונקטעה וחסרה. שהרי ראינו שכמה דברים נקטעו בה כמו שהוכחתי במבוא במאמר ח'. ואולי גם ברייתא דכ"ד דברים וכו' היתה שם. ומשם נלקחו ונסדרו במסכת קטנות. ועיי' בראשית הכנה בפ' ד"א סוף שער ג' שהביא הרבה כאלו הבבות בערבוב. אבל נמצאו בו נוסחאות חגונות: ² וכו' הדברים שינויים לטובה. גם יש לתקן דברים שהסכים לפנינו ד"מ בפ"י שלפנינו חסר אר"ש בן עזאי שלשה דברים למדתי מר"א שלא יבסל בלכ"ה אלא לצדדי ולא יפרע עד שישב ולא יקנח אלא בשמאל. וחסר לפנינו מן בשמאל עד בשמאל. ועיי' ברכות ס"ב ע"א:

רוב ענינים בדרך של ת"ח וע"כ יש לשער שכל אלו נקטעו במחזור וויטרי שלפנינו ובסדר ר' עמרם והם חסרים, ואין לנו הלכות דרכן של ת"ח בשלימותן. והנה ידענו שקראו מס' ד"א דרך ארץ רבה. וחשובת הרשב"א שהוכרחה מעידה על השם ד"א רבה. ומכלל דאיכא ווטא. וע"כ הדעת נותנת שהלכות ד"א ששיון בהן כל אדם קראו ד"א רבה. אולם דרכן של ת"ח קראו ד"א ווטא. שהיא נוספת לד"א רבה והוא מיוחדת לת"ח. והדעת נותנת שד"א ווטא לא היתה נחלקת לפרקים אלא כולא פרק אחד. ובברכות (כ"ב ע"א) גרסין בענין בעלי קריין. ר' יהודה אומר שונה הוא בהלכות ד"א. מעשה בר"י שראה קרי ויהי מהלך ע"ג הנהר. אמרו לו תלמידיו רבינו שנה לנו פרק אחד בהלכות ד"א. ירד וטבל ושנה להם. אמרו לו. לא כך למדתנו רבינו שונה הוא בה' ד"א. א"ל אע"פ שמיקל אני על אחרים מחמיר אני על עצמי. וכתב רש"י שם. הלכות ד"א כגון דרכן של ת"ח שהיא ברייתא ופרק בן עזאי הנוהגין ד' דברים על לבו. והעיר בעל דקדוקי סופרים שדפוס ויניציא ושונציני הני' ופרקי. וכ"ה נכון כי מס' ד"א רבה נקרא בכ"י פרקי בן עזאי. ע"כ. והנה למרנו מלשוננו של רש"י שלשה דברים. א' שמקדים דרכן של ת"ח לפרקי בן עזאי וכמו שנסדרו במחזור וויטרי שלפנינו. ולהלן נראה שכה בכלה רבת. ב' שכתב שהיא ברייתא משמע שאינה נחלקה לפרקים ופרקי בן עזאי הם פרקים. ונ' למדנו שמסכת ד"א שלפני רש"י היתה מתחלת ב' בן עזאי. ונרבר עוד על ענין זה:

ג) הנה הזכרתי שבעל דקדוקי סופרים כתב שכבתי נקראה מס' ד"א פרקי בן עזאי. ואנו כבר ראינו לעיל שמס' ד"א של בעל האגודה הוא של ה' פרקים ומתחלת בפרק בן עזאי. בתוס' עירובין נ"ג ע"ב ב"ה משיריון פאה. בפרק בן עזאי כתני משיריון וכו'. וזהו לפנינו בפ"ו. ובלי ספק שצ"ל בפרקי בן עזאי כדלעיל. אבל בתו' חעני' כ' ע"ב ב"ה נזכר קראה סתם מסכת ד"א: כאוצר הספרים לכן יעקב בערך תלמוד ס' תק"ן העתיק משפתי ישנים הראשון. ויש עוד קצת מסכתות וכו' ונקראים בשם מסכתות קטנות. ואלו הן מס' כלה פרק א' מס' שמחות וכו' ומס' ד"א רבה ו' פרקים וד"א ווטא ו' פרקים. ואולי מצא כך בהוצאות הש"ס הישנות. ואח"כ כתב ס' תר"ט מס' ד"א ופרקי בן עזאי ריווא ד"ט שכ"א: החכם דר' מאעס נאלדבערג שהוכרחו לעיל כתב בהקדמתו דבכ"י או"ח ס' ק"ע מוכח שהוא מונה מפ' בן עזאי. ובשם החכם דר' נייבויער הביא (צד ו' הערה ד') דכתי' צרפת ואשכנז מתחילין בן עזאי וכן מסמנין אותן. ובכתי' ספרד ואיטליא הם כמו לפנינו ומסמנין מדת ד"א. ורבה ווטא מסמנין בכתי' איטליא המאוחרים. וכתב. בכתי' מינעקן נסמן פרקי בן עזאי ומתחיל בן עזאי אומר ומסיים בפ"ט שלפנינו. נהרגו על דבר זה. וכדי שלא לעמוד בדבר רע הוסיף. ותורה סם חיים. וא"כ כולא ו' פרקים. ושדפוס ריווא די טרענמא נ"כ פרקי בן עזאי וכוללות אלו ה' פרקים אלא שאינם מסומנים במנין אלא בהפסקות. ושלשה כתי' באריליאנא. א' אשכנזית כוללת נ"כ אותן ה' פרקים וכתוב בסופא סליקין פ' דבן עזאי. ב' נ"כ אשכנזית כוללת אותן ה' פרקים ותחלת פ"ח (שהיא לפנינו פ"י) וקצת מפ"ט (שלפנינו פ"א) ומסיימת סליקין הלכות ד"א. ג' מסומנת מדת ד"א. וכולא כמו שהיא לפנינו אלא שפ"ב ופ"ג שלפנינו הם פרק אחד. וע"כ הם עשרה פרקים. וכבר הוכרתי מה שנדפס מהגהות הנ"כ שפ"ג ופ"ד הם פרק אחד וע"כ כולא י' פרקים. ועתה אשוב אל הקדמונים:

ד) בספר הלכות גדולות שיצא לאור ע"פ כתי' רומי ע"י המנוח הרב ר' עזריאל הילדעסהיימער ז"ל נדפסו בסוף פרקים בשם דרך ארץ ועירא. פ"א מי שהוא ת"ח וכו'. פ"ב ד' דברים נגז' לת"ח וכו'. פ"ג ו' דברים בגול' וכו'. פ"ד היו רך כקנה וכו'. סליק פרק ועירא. והנה הם ה' פרקים שנדפסו בהוצאות שלפנינו פ"ה ו' ו' ות' מן המחזור וויטרי². ונעלם ממני למה זכו אלו הפרקים לשם ד"א ועירא. ואחרי אלה נדפסו ה' פרקים בשם פרק ד"א רבא.

¹ במשנה דסוף פ"ק קידושין אמרו שמי שאין בו לא מקרא ולא משנה ולא דרך ארץ אינו מן הישוב. ועל התלמידים אמרו בחולין צ"א ע"א דאמר מר המהלך לימין רבו ה"ז בור. ופרש"י ה"ז בור אין בו חכמת דרך ארץ. וכו' שאינו בקי בהלכות ברכות קראוהו ג"כ בור כמו בברכות נ' ע"א אמר ובטובו ה"ז ת"ח ומטובו ה"ז בור. אמר ברוך שאכלנו משלו ה"ז ת"ח על המזון שאכלנו ה"ז בור. ועשו הלכות ברכות כהלכות ד"א. ובור הוא גרוע מעם הארץ שכך שנינו (אבות פ"ב מ"ה) אין בור יאר חטא ולא עם הארץ חסיד. שעה' יש בו ד"א אבל בור אין בו ד"א. ועיי"ש בפ' הר"מ ובפ' הר' יונה: ² בעל המו"ל העיר על השנינים שבינן לבין הנדפסים. ובתחלת דבריו כתב ממחזור וויטרי ונדפס ברוס' פ"ט ברו"ל על בדרך מס' תרומות פ"ה למס' ד"א ווטא אבל בכמה שינויי גירסאות: לאלו הדברים אין פתר. כוח נוצא הידשות בש"ס ווילנא. אין זו הרתא אלא חידה:

פ"א ב' נ' וד' הם שלפנינו בוטא ואח"כ פרק ר"א הקפר שהוא פ"ט שלפנינו, וכל ב' סדריו אינם רק ד"א ווטא שלפנינו חוץ מפ"י, והדברים מפליאים שקורא לפרקים אלו רבא, ועוד שמקדים ועירא לרבא, וכי זו היא דרך ארץ, ובתשובת פליאה זו אומר, דזעירא ורבא היא בענין צעירה וזקנה, דוקן וזקנה רבא ורבתי קרי להו, וענינו של דבר דהלכות דרכן של ת"ה היו נודעים להם מכבר וכמו כן פ' קנין תורה, ואח"כ באיזה זמן מצאו כתב יד מד' פרקים חדשים שלא נודעו להם מכבר, וקראו להנודע רבא ולחדתא ועירא, והואיל וחדתא הוות חביבא להו ואקדימו לה; ורואה אני להעיר כאן עוד שהב"י באו"ח ס"י ק"ע קרי לר"א רבא שלנו ד"א ווטא כמה וכמה פעמים, ומתרגל חנניש הניח כולן ד"א רבא, ודבר רחוק הוא דכל הנהו שיבש ואייל, ונראה דגם בספר שלפנינו היה דרכן של ת"ה מסודר קודם פרקי בן עזאי, ובראש ספרו היה כתוב ד"א רבא וד"א ווטא ולא נסמנו ביחוד, והיה הב"י קורא למסכתא הראשונה רבא ולשנייה ווטא;

ה'יוצא לנו מכל זה שכלה הוא פרק בפני עצמו, ופ"א ופ"ב מד"א רבא שלפנינו שהם פרק המקדש ופרק הצדוקים והמסורות הם פרקים לעצמם, ונוסף עליהם פרק כ"ד דברים המעכבין את התשובה שאינו בהוצאות שלפנינו אלא במחזור וויטרי, וכן פ"י הנכנס למרחץ ופ"א היוצא בדרך הם פרקים לעצמם, ובדרך ארץ ווטא ד' פרקים ה' ו' ו' וח' שנרשם בהם שהם ממחזור וויטרי הם פרקים לעצמם, ופ"ט ר"א הקפר אומר, אולי הוא כפי סדר ר' עמרם נ"ב פרק לעצמו, ופ"י רשב"י אומר, הוא לכל הסדרים פרק לעצמו, אמנם על פרק השלום אין צורך להעיר כי שמו מוכיח עליו שהוא פרק לעצמו וענינו מוכיחין שהוא קובץ מאוחר; וכלפי זאת ידענו שהיה כבר קובץ הלכות ד"א נחלק לפרקים לר' יהודה, רק שאינו מפורש אם בכתב או בעל פה, כמו שהוכחנו מברכות כ"ב, וכן ידענו דבירושלמי שבת פ"ו ה"ב הובאה ברייתא בזה"ל דתני בדרך ארץ, שהיא לפנינו בפ"י ד"א רבא, לענין מנעלים כשהוא מניח וכשהוא חולץ, שרמו ע"ז כבר המנח צונץ ו"ל, אולם אינו מבואר אם הכוונה על קובץ הלכות ד"א, או שכוונו לברייתא דהנכנס למרחץ וכ"ו ועל ברייתא זו אמרו דתני בדרך ארץ;

ה"ז אחריו כל אלה מוקנים נתבונן, בשנת תרכ"ד הוציא המנח ר' נחמן נתן קורניל ז"ל את ספרו חמשה קונטרסים בעירנו פה ווינא, ואשר יצא ראשונה היא, מסכת כלה והבריות, ובחקירתו צר ח"י הודיע עיבה, ובא אחריו חכם מפורסם המנח שוח"ה ז"ל והודיע הוא עיבה ושהיא היא כלה רבתי המוכרת בראשית חכמה (רף רי"ט דפוס אמשטרדם), והמנחת המאור הביאה בשם מסכת כלה סתם ואמר עלה ואמרין עלה בגמרא, ומסמן שם את כל המקומות שהובאה במנחת המאור, גם רמו על כרם חמד ח"ו מרש"ו ואילך שהיה להרש"ל ילקוט ת"י שהוא מכא הרכה ממנה, ישתה הקורא הצמא לריוה בהערות לה' קונטרסים; והנה מחרש"ל סיים בזה"ל, הלא כל זה כעין נמרא ולא נמרא ממש אלא כקוף בפני אדם ואין ספק כי מדורות מאוחרים היא עי"ש, ואומר אני שארי ליה מאריה, הלא לא בעל מנחת המאור בלבד שמשמש בגמרא זו והביא ממנה במקומות רבות, כמו שנסמנו המקומות בדברי שוח"ה ז"ל, אלא כבר הביאה אחר מגדולי הראשונים הר' יצחק בר אבא מרי ממרשיליא בספרו העשור, כאשר רמו ע"ז בש"ס ויילנא בריש כלה רבתי, ואני אעתיק כאן את דבריו; בשער הרביעי שבע ברכות, כתב כדתנן במס' כלה, כלה בלא ברכה אסורה לבעלה כנדה שלא טבלה, ואמר רבא באיזו ברכה אמרו, ברכת נשואין ולא ברכת אירוסין, ושם בסוף השער, נרסין בכלה ז' ברכות היכי מברכין, ארי' (לפנינו א"ר לוי) בפ"הג ושהכל וכ"ו, מיתבי לא תשא את שם ה' אלהיך לשוא כגון המברך ברכה שאינה צריכה, והבא כיון דמברך בפ"הג הכי דעביד (לפנינו היכי עביד) דטעים ליה, והאמר מר טעמו פנמו, דמריק ליה בידא (לפנינו דמוריק בידהי מכסא) ושתי, התינח דאיכא חמרא דליכא (לפנינו ליכא) חמרא מאי, מקדש אשכרא (לפנינו בטעות מאי מקדש בשיכרני), בכפרנא (לפנינו בכפראי) מאי, אמאי או ארפתא, איבעיא להו בריך לכולהו (לפנינו בריך להו לכלהו) שלא כסדר או חסר אחת מהם (לפנינו ליתא מהם) מאי, ת"ש ברכות אין מעכבות זו את זו, לוי איקלע לבי הילולא וברייך שית, ש"מ דאע"ג (לפנינו אע"פ) דחפר לא חיישין, דילמא שאני התם דאמר חד יצירה (לפנינו שאני התם דאחר יצירה); והנה מה שנוגע בזרות הסגנון, מי שמדמה סגנון נמרא ונדרים או דמס' תמורה ותמיד עם המסכתות שנשנו בכית המדרש בימי רבנן סבוראי והנאונים ונרדלי הראשונים לא יפלא זאת כענינו, ובמסכתא זו לא הלכו בה נמישות ויהי כצמיחתה כשיבוש מעתיקה; ונדפסה מסכתא זו בשם כלה רבתי בש"ס ויילנא באיזה הערות ומרא מקומות, וחוק מאלה ההבדל בין הוצאה זו להוצאה הרנ"ק הוא, שסימנו בה ברייתא ונמרא כמו בש"ס משנה

ונמרא, ולפעמים הפרק כולו ואח"כ הנמרא, וכ"ה לפעמים בש"ס, ולפעמים לא דקדקו יפה והברייתא והנמרא בערבוב, אבל בהוצאת הר"ק כולא הברייתא והנמרא בעירוב, גם הם משונים במנין הפרקים:

ועתה אערוך כל ענינה.

פ"א דכלה, עד ר"א עו פנים לגיהנם, ובברייתות שבנמרא איזה שינויים מנוסחא שלפנינו, ומאמר ר' נהוראי אומר עד א"ר יוחנן ליתא בה, ובאמת קצתו בד"א רבה פ"א וקצתו בד"א זוטא פ"ח:

פ"ב, הוא מר"א עו פנים עד סוף הפרק דכלה שלפנינו, ומאמר ר"א וכו' כר"ח בן תרדיון מסורס קודם מאמר ר"ע אימר ומאמר ר"ט, והסיפור מר"ח בן תרדיון ליתא, והנה נחלק פרק דכלה לב' פרקים כעין שנחלק באגדה ובשינוי החלקים:

פ"ג ופ"ד הם לר"ק פרק אחד דהיינו פ"ג, והברייתות מעורבות עם הנמרא ובלי ספק שנסדרה בתחלה כל הברייתא כאיך דלקמן ואח"כ קיטעו קטיעות לפרשה: **ופ"ג** הוא ברייתא דררנן של ת"ח בד"א זוטא פ"א, וכאן הוא ר' יהודה השונה איתה ואינה סתמא, וממנו שמענו בברכות כ"ב שהיה שונה ד"א לתלמידיו: **ופ"ד** הוא פ"ב דר"א זוטא:

פ"ה, הוי דן הוא פ"ג דר"א זוטא (ברנ"ק נסמן בו פ"ג כל' שכולא פ"ה), עד בבא ט"ו מדות נאמרו בת"ח: והנה אלו הן פרקים חוץ מב' פרקי כלה הם הם הברייתא דררנן של ת"ח, אמנם ט"ו מדות נאמרו בת"ח היא ברייתא אחרת וקצת ממנה בסדר אליהו רבה פ"ג צד ס"ג עיי"ש במ"ע, ואולי הועתקה משם ולפנינו שם היא קטועה:

פ"ו, הוא פרק בן עזאי שבר"א רבה לפנינו פ"ג באיזה שינויים, והנמרא נסדרה על כל הפרק:

פ"ז, לעולם תהיה נאה וכו', כולל פ"ד ופ"ה דר"א רבה, אלא שהבבא ההולך אחר רבו בסוף פ"ד הוא כאן בסוף הפרק כולו, ותחלת פ"ה לעולם אל יפטר וכו' עד מעשה בד' זקנים ליתא כאן אלא בפ"ט, וכמו כן מעשה דר' יהושע, ועכ"פ המאמר לעולם אל יכנס אדם פתאים הוא חסר ונקטע, והנמרא נסדרה על כל הפרק:

פ"ח, ו' מאיר אימר וכו', הוא פ' קנין תורה, והנמרא נסדרה על כל הפרק: **פ"ט**, בבא א' לא יפטר אדם בד"א רבה בפ"ה: בבא ב' לא יחא אדם קפדן בתוך סעודתו ומעשה דהלל חוקן בד"א רבה בפ"ו: בבא ג' לעולם יהא כל אדם בעיניך כלסטים ומעשה דר' יהושע בד"א רבה בפ"ה: בבא ד' אורחים הנכנסים וכו' ומעשה דשמעון בן אנטיפרם בד"א רבה בפ"ה, אמנם הנמרא על בבא ב' אל יהי אדם קפדן היא להלן בפ"י, ומעשה דר' שנחזהו ושה תינוק ותינוקת ליתא כלל, אולם מנמרא דפ"י משמע דגרסי לה עיי"ש והנמרא מסורסת:

פ"י, הברייתות מעורבות עם הנמרא, בבא א' כיצד מרקדין לפני הכלה בד"א רבה בסוף פ"י (וברנ"ק הרברים מעורבבין, וכבר העיר המנוח שז"ח ז"ל שאף לפני מנורת המאור ס' ר"ב הפרק מתחיל כיצד מרקדין): בבא ב' לא ישמח אדם בין הכולים בד"א רבה בסוף פ"י ובלי ספק שהרברים שם מעורבבים: בבא ג' לא יאכל אדם שום בד"א רבה סוף פ"י, והנה כולל בבבא זו מה דחני כאן שאין בד"א שלפנינו דכוותהו, א' לא יאכל אדם בכל אצבעותיו מפני שנראה כגרגרן, ב' ולא יכניס ידו לתוך פיהו, ג' ולא יתן בכוסו אלא כדי דעתו, ד' לא יטול אדם את המקדה לשחות ופיהו מלא, ה' לא יטול אדם את הכלי ביד ואצבעותיו מלוכלכות ברוטב, ו' לא יפת במים וישתה משים שמים: בבא ז' לא יעבור אדם פרוסה בקערה וכו' בד"א רבה פ"ט באיזה שינויים, ונקטעו כאן איזה דברים, והא דסיפא ה' דברים נאמרו כפת היא קטועה, ושם הנוסחא חמשה א"ר אין מניחין וכו' וכ"ה במחזור וויטרי: בבא ה' לא ישלח וכבא ו' לא יאמר בד"א רבה פ"ח בשינויים ומפורש יותר: בבא ז' לא יאכל אדם וכו' בד"א רבה פ"ו ושם היא קטועה: בבא ח' מינו לו וכו' בד"א רבה ליתא, אולם כל הבבא סתומה ואולי היא כבבא ולא ישחה אדם כוסו וכו' וכמה ישחה וכו' בד"א רבה סוף פ"י: בבא ט' הנכנס לבית המרחץ בד"א רבה פ"י, ובשינוי קצת בד"א זוטא סוף פ"ח, ובשקלא וטריא דנמרא פרק אלא הא דתנן לסוף פירקא הנכנס לבית הכנסה שהוא בד"א רבה סוף פ"א והבא ליתא כלל, מהא איתא למשמע שבתחלה נסדר כל הפרק כמו פ' בן עזאי ופ' קנין תורה והיתה בבא זו בסופא ונשתנה הסדר לערבב הברייתות עם הנמרא, ונשמטה ברייתא זו שלא נסדרה נמרא עלה: בבא י' הנכנס לבית המרחץ אין מתעמל וכו' עד האוכל בשוק וכו' בד"א רבה פ"י וקצתן בזוטא ספ"ח.

והרבהים קטועין ומסורסין: בבא ר"א לא יניח אדם שמן וכו' ובכל מקום לא ירוק וכו' (נראה קטועי רישא). ולא יניח גנלו וכו' הקורא שמע וכו' רחץ בחמין וכו' והגזול את הרבים וכו' כמלא כד"א רבה פ"י בשינוי: בבא ר"ב כותבי ספרים בד"א רבה פ"א: בבא ר"ג המצפה לשכר חמורו וכו' בד"א רבה ליתא אבל באנורה פ"ה איתה לה. ותנו לה רבנן בפסחים ג' ע"ב בנוסחא אחרתא עיי"ש: בבא ר"ד המשתכר בקנים בד"א רבה פ"א: בבא ט"ז פ"א היה ר"ע יושב בד"א רבה פ"א בשינוי. ועיי' במחזור וויטרי: בבא ט"ז התיר מנעלו בד"א רבה פ"א: ומסיים סליק פירקא וסליקא לך מס' כלה:

הנה ראינו שמס' כלה כוללת י' פרקים והיא בת ה' חלקים. א' כלה. ב' דרכן של ת"ח. ג' פרקי בן עזאי. ד' פ' קנין תורה. ה' הלכות ד"א שונים: ויאות לקריתה כלה שמתחלת בכלה ומסיימת בכיצד מרקדין לפני הכלה. ופ' המקדש ופ' הצדוקים שהם פ"א וב' בד"א רבה ליתנייהו. וכן ליתנייהו ט"ז מדות נאמרו בת"ח וכל פ"ד בד"א זוטא. וכן הר' פרקים שנרמז בהן שהם ממחזור וויטרי ופ"י ר"א הקפד פ"ט בזוטא וכן אותות המשיח פ"י בזוטא כולן ליתנייהו במס' כלה. אמנם אית בה פ' קנין תורה דליתא בד"א לא ברבה ולא בזוטא. וע"כ נאמר שכל אלו הפרקים היו ברייתות לעצמן. ובאמת שסגנון אלו הפרקים מוכח שהיו ברייתות לעצמן: ולדעתי מסכת כלה זו היא המסכת כלה שהוזכרה בגמרא וכמו שאבאר: אמנם בתחלה אסדר שמות האמוראים שהוזכרו במסכתא זו כפי הפרקים שזכרו בהם. ר' יוחנן בפ"א וב' ופ"ח. ר"ב כל בפ"ג ופ"ה. רב ושמואל או ר"י אמר רב או רב לחור ושמואל לחור בפ"א ופ"י. לוי או ר' לוי בפ"א. ר' יצחק בר פנך בפ"ג. ר' שמואל בר נחמני בפ"ו. רב יוסף בפ"א ופ"י. רב המנונא בפ"י. רב איס' בפ"ב. רב דימי בפ"ג. רבה בר מרי בפ"ג. אביי בפ"ב. רב פפא בפ"ב. רבא בפ"ג פ"ו פ"ה פ"ט ופ"י ובהם יותר מבידי פעמים. רב אחא לרבה בפ"ד. דרש רבא בפ"א ופ"י. שמעיה דרבא בפ"י. רב אשי בפ"ב. ועל הרוב הוא רבא שמפרש הברייתות כאשר ימצא המעיין ועל כן השערה נכונה היא שבכית מדרשו של רבא נסדרה גמרא זו: אמנם שהיו למידין אותה בכית המדרש תוכיח לשון איבעיא להו בפ"א פ"ב פ"ג פ"ו ופ"ה כמו ר"ב פעמים. וכדמות ראייה לזאת היא לשון תנו רבנן בפ"א פ"ב פ"ג פ"ו פ"ח ופ"י כמו ר"ב פעמים. ושכבר היתה סדורה מסכתא זו בזמן שנתחברה הגמרא עליה מוכח מכמה לשונות שבגמרא. סוף פ"ד היו אודהב את התורה תנא ליה חזא זימנא התם וכו'. עלוב ואהוב חיינא באידך פרקין התם וכו'. בפ"ה שנא את המכרך תנא ליה באידך פרקין התם וכו'. עלוב ואהוב תנא להו התם וכו'. ובפ"י אלא הא דתנן לסוף פרקא וכו'. נס משמע מהגמרא שהיתה המסכתא כתובה לפנייהם. בפ"ב אבל מי ששם עצמו עצל מן העבירה וכו'. איבעיא להו עצל תנן או אצל תנן. ת"ש ואל אצילי בניי. מאי משמע דהאי אצילי לישנא דנקיין הוא דכתיב ואצלתי מן הרוח. והנה היה כתוב עצל כמו שהיא לפנינו בברייתא והוה קשה להו לימא אבל מי שהוא עצל לעבירה. ועוד דקאי אקרא שני וישלח את נערי בניי. וע"כ שאלו אם האי עצל כמשמעו או שהוא אצל והתנא החליף אל"ף בעיין. בפ"ג זרין וממולא. איכא דאמרי ממולא. א"ד [ממולא] ממלא מקום אבותיו. מ"ד ממולא דכתיב ממולא טהור. שצריך ת"ח להיות ערב לכל אדם ולא יהא בקדיה שאין בה מלחא. ומשמע שהיו להם נוסחאות שונות בברייתא:

ובזאת אבא למסכת כלה שהוזכרה בגמרא דילן: גרסינן בתוספתא דקדושין פ"ג.
על מנת שאני עשיר אין אומרין כעשיר שבעשירים אלא כל שבני עירו נוהגין בן. ע"מ שאני תלמיד חכם אין אומרין (לו) [לא] כשמעון בן עזאי ולא כשמעון בן זומא אלא כל שבני עירו נוהגין בן. ובנוסחת כ"י ערפורט נוהגין בו כבוד מפני עשירי וכו' שבני עירו נוהגין בו כבוד. וב' הנוסחאות עולות כאחת וכלן נוהגין בן לקרא עשיר ולקרא ת"ח. שבענין התנאי הוא לפי מה שמבינין בו. וכענין אמרם בגדרים הולכין אחר לשון בני אדם. אבל בברייתא דתנו רבנן (קדושין פ"ד ע"ב) שינו אותה ותני לה הכי. ע"מ שאני תלמיד אין אומרין כשמעון בן עזאי וכשמעון בן זומא. אלא כל ששואלין אותו בכל מקום דבר אחד בלימודו ואמרו ואפי' במסכתא דכלה. ופרש"י בכל מקום בא' מן המקומות. ואפי' במסכת כלה (כ"ה ג' רש"י) שאין עומק בה וברייתא היא וכך היא שניה כלה בלא ברכה אסירה לבעלה כנדה. והרי"ף והרא"ש לא גרסי

י בס' אליהו רבא ספ"ט צד ג"ב. אבל עשה את עצמו עצל מן העבירה ולא עושה מזומן לקבל שכנה דכתיב ואצלתי מן הרוח: * עיי' קדושין כ"ט ע"ב ר' יהודה אומר אם בנו זרין וממולא ותלמודו מתקיים פירו בנן קדומו. ובגליון ס"א ממולא וגי' ע"י מוצלה. ולפי מה שפרשו כאן ממלא מקום אבותיו לא שייך התם כלל. ועיי' רש"י דנראה דל"ג לה כלל:

בכל מקום, וגי' הרי"ף בתלמודו, ונרס' ואפי' במסכת כלה כרש"י, ומשמעות הדברים שהוא תלמיד ולימודו או תלמודו בבית המדרש הוא מסכת כלה, אבל מלשון רש"י משמע דל"ג דבר אחד בלימודו, ובתנ"י ר"י הוקן שם, בכ"מ, באיזה מן המקומות שיהיה, כלה, דרשא כמו אנרא דכלה דוחקא, ורש"י פ' אפי' במסכת כלה שאין בה עומק וכו', והעיקר מה שפי' שכל מה שדרושין בהלכות מועדות שהכל בקיאין בה, ע"כ, אמנם רש"י פירש בברכות ו' ע"ב אנרא דכלה, שבת שלפני הרגל שהכל נאספין לשמוע הלכות הרגל, ולפי' לשון מסכת כלה אין מתיישב לו שפיר, ובר"ן שם הגי' ואפי' במסכתא דכלה והביא פרש"י ואח"כ כתב, הערוך כתב פרי"ח ו"ל ואפי' במסכתא דכלה שמתעסקין בה ת"ח לדרוש בכלה דאלו אי בכלה דאדר, ובפי' אלו טריפות (מ"ט ע"א) אמר שמואל בריה דר' אבהו אבא מרישי כלי דרפרס הוה ע"כ, ולשון הר"מ בה' אישות פ"ח ה"ה כל ששואלין אותו דבר אחד בתלמודו ואומרו ואפי' בהלכות החג שמלמדין אותם ברבים מדברים הקלים סמוך לחג כדי שיהא כל העם בקיאין בהם, והנה אלה הפירושים יתכנו לגי' ואפי' במסכתא דכלה, אבל לגי' רש"י אפי' במסכת כלה הדברים כמשמען כפי' רש"י, גם היה צריך לומר דהא אפי' במסכתא דכלה היא הוספה בלשון הברייתא שהוסיפו בה רבנן דבבב, שלא מצינו בירושלמי השם כלה לענין הלכות הרגל, ולא נהנו בא"י לא בירחי דכלה ולא בריש כלי' ובתענית י' ע"ב נרסין אמתניתין התחילו היחידים מתענין, מאן יחידים רבנן, ת"ר אל יאמר אדם תלמיד אני איני ראוי להיות יחיד, אלא כל תלמידי חכמים יחידים, אי זהו יחיד ואיזהו תלמיד, יחיד כל שראוי למנותו פרנס על הצבור, תלמיד כל ששואלין אותו דבר הלכה בלימודו ואומר ואפי' במסכת דכלה, וגי' הרי"ף דבר הלכה בכל מקום ואומרה ואפי' במסכת כלה, ובראש הגי' בהש"ס, והנה בקרבן נתנאל בכל מקום, ובתו בהנהגות דקדוקי סופרים שבנוסחאות הישנות בנמרא בתלמודו ונשנה ע"י הצענזור בלימודו ובראש"י היה כתוב בתלמוד שנשמטה הוי"ו ותקן הצענזור בהש"ס, והביא נוסחאות הרי"ף דנרסי בתלמודו ול"ג בכל מקום, ועכ"פ נירסתם במסכת כלה, ומסתברא להשוות הנוסחא כאן עם הא דקדושין ובענין שכתבת, ולשון ר' חננאל בפרוש שם, כל ששואלין אותו הלכה בכל מקום ואומרה, פי' בכלום מקום, כלו' מקום מן התלמוד, ואפי' במס' דכלה, שמתעסקין בה כל ת"ח שרוצים לשנותה בכלה של אדר, ואילו הפירושים תלויים לדעתי בנוסחת כלה או דכלה, ובעלי הנוסחא דכלה חלוקים במובן המלה במסכתא, והתוספות שם נרסי דבר הלכה בכל מקום ואפי' במסכת כלה, והקשו דהבא משמע דקרי תלמיד אותו שיוודע להשיב כששואלין לו דבר הלכה בכ"מ ואומרה והתם אמרינן במס' שבת בפי' ואלו קשרים (ק"ד ע"א) איזהו תלמיד הראוי למנותו פרנס על הצבור כשיוודע להשיב כל ששואלין אותו דבר הלכה ואפי' במסכת כלה, אלמא הראוי למנותו פרנס הוי מילתא אחרית, ועוד דהבא משמע דיתיד עדיף וכו', וי"ל דיש חילוק בתלמיד, דיוקא כשהרב בא אל מקום אחד וכל התלמידים אצלו, זה שואל אל הרב ממה שהוא לומר וזה שואל ממקום אחר, ואותו הרב יודע להשיב לכל התלמידים לכל אחד ואחד כפי' שאלתו ואפי' במסכת כלה, זהו יחיד דעדיף מתלמיד דהבא, ונקרא תלמיד התם בפי' ואלו קשרים, אותו ודאי ראוי למנותו פרנס על הצבור, אבל אם אינו יודע להשיב אלא במסכת שלו נקרא ג"כ תלמיד ומוה מיירי הכא, והנה סברת דבריהם לחלק בין הלשונות דהבא ודהתם, דלשון בכל מקום דהתם הוא בכל מקום ממש כפשוטו, ולשון בכל מקום דהבא הוא כלו' באיזה מקום שיהיה, הדברים נכנסים אל הלב, אבל מה שהוא מתמיה למה קרי ליה תלמיד אם הוא רב שכל התלמידים שואלים אצלו, ועדיין הרבר צריך תלמוד, ועכ"פ הבינו התו' מסכת כלה כפרש"י, וע"ע שם בר"ן: עתה נבא למס' שבת ונראה דקושית התו' מעיקרא ליתא, שם הביאו כשם ר' יוחנן מאמרים רבים בענין תלמידי חכמים, ולא בתלמידים סתם אלא בבניאין, ופירשו שם, אי"ר יוחנן אלו ת"ח שעוסקין בבנינו של עולם כל ימיו, ועלה נרסין וא"ר יוחנן איזהו ת"ח שממנין אותו פרנס על הצבור זה ששואלין אותו דבר הלכה בכל מקום ואומר ואפי' במסכת כלה, ואח"כ הובא מאמר בשמו, איזהו ת"ח שבני עירו מצווין לעשות לו מלאכתו, זה שמניח חפצו ועוסק בחפצי שמים וכו', והיינו שהוא עוסק בבנינו של עולם עיי"ש, ואח"כ נרסין, וא"ר יוחנן איזהו ת"ח כל ששואלין אותו הלכה בכל מקום ואומרה, וזה המאמר דהמתי פירשו שם, למאי נפקא מינה, למנויה פרנס על הצבור, אי בחדא מסכתא באתריה, אי בכליה תנויה בריש מתיבתא, ופרש"י במאמר הראשון, בכל מקום בכל הש"ס ואפי' במסכת כלה דלא רגילי בה אינשו וזה נתן לבו מלכות, מסכת כלה כפרייתא היא כלה בלא ברכה אמורה, לבעלה כנדה, הנה פירש רש"י כאן מלות בכל מקום כמשמעותן, שאלו המלות יש לפרשן לשני צדדים ומענין הסוגיא אתה למד איך לפרשו, וכיון דמסיימי הכא אי בכליה תנויה בריש מתיבתא הנה

בכל מקום בכל הש"ס קאמר. ומלות בכל מקום כברייחא לחוד ובדברי ר' יוחנן לחוד. ובוה קושיה התו' מתורצת עפ"י דרכם. וכששאלו בנמרא למאי נפקא מינה אמר ר"י המאמר הב' השיבו א"י בחדא מסכתא וכו'. ופרש"י אם יודע להשיב במסכת שהוא עוסק בה ממנים אותו פרנס באתריה. ואם בכוליה תנויה. דקאי בהא מסכתא ומהדר במסכתא אחרית. ולפ"ז צ"ל דל"ג רש"י במאמר השני בכל מקום. אם לא שנדחוק לומר בכל מקום באותה מסכתא שהוא לומר בה. אמנם רש"י שתק ולא פירש כלום ושמע מינה דל"ג לה. וכן ברא"ש ל"ג בו בכל מקום. איברא דבריי"ף המאמרים הם כלפנינו. אבל זה משועות המעתיק באשגרת לישנא. דמהר"א ראה על הר"ף. ועיי' בתו' שהעירו על לשון ואפי' במסכת כלה. והביאו בשם רבינו יצחק דהיינו דרשות הסודרות מהלכות התנא. אמנם אם יתכן לפרש כך כבריייתות דתענית וקדושין. אין לפרש כך בדברי ר' יוחנן. דמה טעם לומר שיהא בקי בכוליה תנויה ואפי' בהלכות התנא. וכי הלכות התנא לאי מכוליה תנויה הם. והם עוקרי הלכות שבסדר מועד:

והנה עפ"י דרכנו למדנו שכבר בימי ר' יוחנן היתה מסכת כלה סדורה. ובזמן סידורן של שאר הבריייתות נסדרה גם מסכתא זו. והוא נכללת עם כוליה תנויה למוקמי בריש מתיבתא: ורואה אני לפרש לשון כוליה תנויה. כי באמת הבדל גדול בין כוליה תנויה לבין כולא הש"ס אלא דרש"י אנב שישפא לא דק. כוליה תנויה היא כל מה שהוקבע להיות שוני' במתיבתא. יהיה פחות מכולא ש"ס כדאיחא בברכות כ' ע"א בשני דרב כול' תנוי' בנויקין הוה ואנן קא מתנינן שיחא סדרי וכו'.¹ או אין הוה מוסף לשיחא סדרי. ואמרו כאן כי מסכת כלה היא בכלל כוליה דאמרי עליהון תנו רבנן והוה מוסף לשיחא סדרי. ואמרו כאן כי מסכת כלה היא בכלל כוליה תנויה למוקמי בריש מתיבתא: והדברים צריכין טעם למה הוקבעה מסכת כלה בבית המדרש. ובתשובת דבר זה אומר. כבר הזכרנו שהיו להם כימי התנאים ברייתות ברייתות שקדמו לחיבור המשנה בהלכות דרך ארץ לכל רוחב המושג הזה. היינו בהנהגת קיום הגוף ובהנהגת מדות הנפש בהנהגת קיום המשפחה ובהנהגת קיום החברה הנאותה. ובהנהגת ת"ח בביתם ובבית המדרש ובצבור. והיו למדין אלו הדברים כל תנא ותנא עם תלמידיו כפי מה שראה בעיניו שיאות להם. וכבר הזכרנו שהיו תלמידיו של ר' יהודה אומרים לו שנה לנו פרק בהלכות דרך ארץ. והיו שוני' אלה הדברים לתלמידיהם בעתות הפנאי ובעתות המוכשרות לכך. ובפרט בזמנים שלא היו יכולין לעסוק במקרא משנה הלכות ונהגות דיו עסוקין בהלכות דרך ארץ. כשעמד רבי וסדר המשנה שנשתקע בה רוב הבריייתות לא קבע מסכתא להלכות ד"א. כשם שלא קבע מסכתא להלכות צבור כגון תפילין ציצית ומוזוזה וחנוכה. אמנם קבע מסכתא אבות להוריע שלשלת הקבלה ולהזכיר שמות המקבלים. וכדי שלא תהיה משנתו רק הזכרת שמות כפרשיות הראשונות בדברי הימים הזכיר דברי דרך ארץ ודרכי המוסר שהיו שגורים בפייהם. והוסיף ליה הענין בפרט מה שהיה בהנהגת החכמים והתלמידים. וכשבאו בני דורו וקבצו הבריייתות ועשאו תוספתא למשנה. עשו תוספתא למס' אבות והיא הנקראת ארר"ג. ובה ברייתות ברייתות מענין דרך ארץ עד למרבה. וחוש מזה הבליעו הרבה ברייתות מזה הענין במסכתות אחרות כגון בברכות ופסוטה וסנהדרין. כאשר ימצא המעיין בדבר הזה. וכימי סוף התנאים ראו חכמי הדור שיש לקבוע לתלמידים הצעירים שבאו מבי רב למתיבתא מסכתא שתהא קלה ואינה עמוקה בהלכות. אבל היא הכרח לחינוך אותם התלמידים. קבעו אותה מסכתא הנקראת מסכת כלה רבתי. או מסכת כלה סתם: ולהסביר הענין צריך לעמוד על טיב אלו התלמידים הצעירים. גרסינן בקדושין כ"ט ע"ב. אר"י אמר שמואל הלכה נושא אשה ואח"כ ילמוד תורה ר' יוחנן אמר רתיים בצאור ויעסוק בתורה. ולא פליגי הא לן והא להו (עיי"ש ברש"י ותו'). מספרו שם דרב הונא אמר לר' המנונא חוי דלא חזית להו לאפי' עד דנסבת וכו'. ור' חסדא משתרי האי דעריפנא מחבראי דנסיכנא בשיחא וכו'. ובענין זה כמה סיפורים בכתובות ס"ב ע"א וב'. ובסדר אליהו רבה פ"ה (צד ק') סיפור ארוך מרב ומאתים תלמידיו שמתו והיה אליהו מתאנח ובוכה עליהם. ובא אליו מלאך ואמר לו מפני מה הן עושין דרכים מכושרין ודברים שאינם ראויים ומקלקלין את עצמן וכו'. וזה הסיפור מורה עד די לאיזה תלמוד חזינוך היו נצרכים לאלה הצעירים שקראו אותם בני פרקי (בכתובות שם). אם שכבר נשאו

¹ בעל קרבן נתנאל הגיה ברא"ש בכל מקום. ואין זה נכון. ויש להעיר שברא"ש נפל טעות במאמר הא' שכתוב שם אמר ר' יורא. ובעל דקדוקי סופרים לא העיר על זה. אבל הביא נוסחאות שונות באלו המאמרים. ואנו נאמנים לנו הר"ף והרא"ש שמסכימים בעיקר עם נוסחתנו: ² וכבר בארתי דברים על שלמותן בהקדמה לספרי דבי רב פ"ב בהערה סי' י"ח:

או לא נשאו. וע"כ סדרו להם מס' כלה וכללו בה דרכן של ת"ח ופרקי בן עזאי ופ' קנין תורה ושאר עניני דרך ארץ. ומי שהיה בקי במסכתא זו כבר היה בכלל תלמיד. שזו היתה תחלת תלמודו. ומי שהיה ראוי לריש מתיבתא היה צריך להיות בקי בכללי תנויה ומסכתא זו בכלל כוליה תנויה היא:

והנה בומן האמוראים האחרונים נסדרה לה נמרא. ואעפ"כ לא בטלו סדרים סדרים בהלכות דרך ארץ לעצמם. כשם שלא בטלו המשניות והבריות ע"י סידור התלמוד הירושלמי והבבלי. וכמו שכתב שוח"ז ו"ל בהערותיו ו"ל. והנה כי היה נכלל לקדמונים בתוך מס' כלה גם מס' ד"א רבה וזוטא וכן פ' ר"מ אומר בכל זאת היו להם גם מסכתות אלה לברם וגם הפרק ההוא נלוה גם למס' אבות. כי אמנם בקובץ כ"י אשר ביד' נמצא גם מס' ד"א רבה וזוטא בפני עצמם וכו'; וכבר הערכת' שמס' כלה רבתי כוללת ה' חלקים. והזכרתי מה שנשמט ממס' זו. ועפ"י דרכנו יש לשער שפרק עריות שהוא הפ"א בד"א רבה היה נכלל במס' כלה כשהיתה ברייתא לעצמה. כיון שנסדרה לבני פרקי מהם נשואים ומהם רווקים. אמנם כשנסדרה לה נמרא השמיטו זה הפרק לפי שהוא בכלליה תנויה ביבמות¹: אמנם פרק קנין תורה לא ידענו

¹ אלו הפרקים הסבו אותו לרבר קצת בענין המסכתות הקטנות. אמנם אני רואה שלא אצא ידי חובתי אם לא אשים עיני בנידון זה על דברי בעל דור דור ודורשיו. שלא יחסדני הקורא שלא פנית' לבני להם. או שאני עושה עצמי למראית העין כאילו לא קראתי: ואומר. הרב בעל דור דור ודורשיו בספרו ה"ב צד רמ"ט (נדפס תרל"ז) הולך בעקבות צונץ ז"ל אף שבאותה השנה כבר נדפסו ה' הקונטרסים. וכבר העיר שוח"ז ו"ל על ביטול דברי צונץ. והוא העמים בגמרא א זהו ת"ח שממנים אותו פרנס על הצבור וכו' דברים שרתוקים מהם כרתוק מורה ממערב. ועל כן ראיתי עצמי מוכרח להאריך בדברים אלו ולפרשם: וכתב. נלמד על כל אלה המסכות החיצוניות שכולן לא ניתנו להיות ענין שנון לתלמידים ואולי מפני זה נקראו חיצוניות וכו': ואנו ידענו כי מלת חיצוניות היא בעברית כמלת ברייתות בארמית. ושחברייא היא משנה חיצונה: ובבחינת מסכת כלה כתב. שרובה אגדה אשר ע"כ יש לשער שמשמע זה הכתישו כבר הקדמונים וזכרה בתלמוד ואמרו... אין הכונה... כ"א על המסכת שהיו נוהגים לדרוש בה בבבל בהדשי הכלה וכו' וכי מפני שיועד להשיב על שאלה באיזה הגדות של מה בכך ראוי להקרא ת"ח ולהמנות פרנס על הצבור וכו'. ע"כ: ובאמת לא אמרו בגמרא אלא שנקרא תלמיד וכאשר פרשתי. והמפרשים שפרשו הענין על הלכות החג הוא לפי שגרסו במס' דכלה: וכתב. וע"כ אין ספק וכו' מסכת כלה שלנו אינה בשום פנים מס' כלה של הבריותא ושל התלמוד וכו' ורבים ממדרשיה לקוחים מן התלמוד הבבלי ע"פי מה שדרשו שם האמוראים. ובקצת מקומות נראה ברור כי עבר המחבר חוק מה שהקץ הוא עצמו. באמרו כל האומר דבר בשם חכם שלא וכו' ולא קיים בגופו מה שקולמוסו כותב. ועוד זאת מבורר שהמחבר עצמו שנה פני המאמרים וכו'. ע"כ: ואילו שם עיניו על כלה רבתי לא היה נכשל בדברים כאלה: ובהערותיו הוא מביא ראיות לדבריו. ואין הפני להאריך בסתירת ראיותיו. אמנם חובה עלי לומר בכלל שרבים שונים בדרך זה. לדון על המוקדם ועל המאוחר מהסרן ידיעתם את נתיבות התלמוד. אמרו בב"ב (י"ב ע"א וב') חכם עדיף מנביא. וילף ממשנה רבן של כל נביאים שהתפלל ואמר ונביא לבב חכמה. מי נחלה במי היו אומר קטן נחלה בגדול. ולבב חכמה עדיפא ליה לרבן של נביאים מנביאותו — ועיני"ש שרבים וכן שלמים לא עמדו על ראית אמימר בעל המאמר — ואמר עלה רבא תדע דאמר גברא רבה מילתא ומיתאמרא משמא דר"ע בר יוסף כוותיה וכו'. ורב אשי הוסיף תדע דאמר גברא רבה מילתא ומתאמרא הלכה למשה מסיני כוותיה. הרי שאין לדון ממה שמצינו לא' מן האמוראים איזה מאמר. שלא נאמר המאמר הזה כבר מאחד מן התנאים. אם מרעית עצמו או מפי הלכה למשה מסיני. אלא האי אמורא לא ידע ע"ה. ואמו משום דלא ידע לה להא לאו גברא רבה הוא. ובריותא דר"א רבה פ"י תנו לה רבנן בשבת (ס"א ע"א) כשהוא נועל נועל של ימין וכו' ואמר ר' יוחנן שם בהיפך. דר"א יוסף דתניא דתניא הבי וא"ר יוחנן הכי. רעיד הכי עכיד ודעכיד הכי עביר. (וחתרו בתו' שם לפרש דאין צריך לומר דר"י תנא הוא ופליג אבריותא). ואמר ליה אבוי דילמא ר' יוחנן הא מתניתא לא הוה שמיני ליה ואי הוה שמיני ליה הוה הדר בית. ואי נמי שמיני ליה וקסבר אין הלכה כאותה משנה (ואב. אורחא איניר דקרי לבריותא מתניתא וקרי לה נמי משנה שאין בזה הבדל אלא שזו לשון ארמית וזו לשון עברית). וכן אמרו על גדולי האמוראים ברייתא לא שמיני ליה (שבת י"ט ע"ב ושם נסמן). ועל יסוד זה אמרו בגמרא על פלוגתא דאמוראי. כתנאי. או ששאלו לימא כתנאי. ומי שלמד עשרה דתני יעמוד על דבר זה. וכן נמצא לתנאים אחרונים דברים שקדמום בהם תנאים קדמונים. ואמרו בזה. ומהו תנאי כהנהו תנאי. וכו' והענין בבריותא דכלה שלפנינו. בעון מה בניו של אדם מתים. דא"א בעון נדרים. ר' נתן אומר בעון מזוזה. ר' נהוראי אומר בעון ציצית. ר' יהושע אומר בעון ביטול תורה. ובלי ספק שסידור דברים לפנינו ודברי

עדיין היכן היה בעקרו. אם היתה ברייתא לעצמה או חלק בקובץ ברייתות אחרות, ונתחברה עם מס' אבות ונכללה בכלה רבתי. והנה מצאנוהו בפרקים שלפנינו:

ובזאת אבא בדרך ארוכה וקצרה לנ' פרקים שלפנינו. אלה השלשה פרקים תותן

תוכית שהם פרקי דרך ארץ:

פרק א' כולל הרבה דברים שהם מפוזרים לפנינו בתוספתא ובנמרא באיזה שינוים. ונמצא בו מה שהשתמש בסדר אליהו רבה. ונמצא בו דברים רבים שהם בד"א וזוטא ולא הוזכרו בכלה רבתי. והלשון שכך שנו חכמים במשנה. היא דוגמת לשון התנחומא בכמה מקומות (עיי' במבוא לסדר אליהו רבה וזוטא צד מ"ז) והמסדר פירש דברי רשב"י ע"פ הברייתא דר"א וזוטא. וא"כ הסדר שלפנינו הוא מאוחר לברייתא דר"א וזוטא. גם יש להעיר שדבריו באיזה מקומות מקוטעים וחסרים. אמנם נמצא בו דברים רבים שאין להם לדעת דוגמא: המאמרים לרשב"י תבן בתחלתו. המאמר רבי אומר מאן דנלי וכו' (צד ג' וד'). הזרות בענין מלמדי תנוקות (צד ה') במקורים הישנים אין לו דוגמא. וכן המאמר אר"א בן פרטא (צד יא'). הוא היה אומר דחיל מן לא דחיל (צד י"ב). והמאמר ר"א אומר כופין להלואה בסוף הפרק נראה שכאן עיקרו. ועל כל אלה רמותי בהערותי ימצאם הקורא שם. והמאמרים שאין להם דוגמא מוכיחין שאין הרברים לפנינו קובץ מהגמרות והברייתות אלא שנשנו כן בעקרום. אף שבלי ספק ניתוספו בהן דברים ע"י איזה מעתיק, ואולי כל פ"י בד"א וזוטא שהוא מיוחד במקומו כמו שראינו לוקח מכאן:

הפרק הב' הוא פ' קנין תורה שנתוסף למס' אבות ונסדר בכלה רבתי. ויראה לי שעקרו בסוף ומרכז סדר להחם. יוחנן בן בנ בנ (צד ל') עקרו הוא בפ' קנין תורה. ובכלה רבתי לא נסדר. המאמר ר"ח בן עקשיא וכו' (צד כ"א) נוסחתו העתיקה והעקרית כאן. מעשה בחינוך א' (שם) נראה שעיקרו כאן. אריב"ו פ"א הייתי מהלך וכו' (צד כ"ב). זה הסיפור נשתנה

ר' יהושע הם קודם לדברי ר' נתן. ובכלה רבתי תני להו באמת הכי ר"א ור"י. אלא דהתם ליתנייהו לדר"ג ור' נהוראי. ואין זאת אלא שנקטעו וחסרים. וכשנשווה ברייתא זו עם מימרא דאמוראי בשבת (ל"ב ע"ב) נמצא דאמוראי שם כתנאי. וכתנאי נמי נמצא שם דהנהו תנאי כהנהו תנאי. ורבנן תני לה בשם תנאי בתראי (והגהת הגר"א אינה נכונה ומה שצריך עיון והגהת הוא ראית הפסוקים עיי"ש). ומשום כבוד: של זקן אחריש ולא אומר לכם מה שאמר בעל דור דור ודורשיו בדבר זה: ועוד ענין אחר מה שצריך להשקוף עליו. לפעמים נאמרה שמועה מפי התלמידים בשם רבן ולא שלשלו את השמועה. ורבן בשם ברייתא אמר למילתיה. וקצת התלמידים שלשלו את השמועה. כיוצא בזה אמרו: בחולין (ע"ד ע"א) דארי' אמר רב. ואמרי לה במתניתא תנא וכו'. ואל תתמה שהרי נמצא בגדולי התלמידים של רב (שבועות כ"ו ע"א) שא' מהם טעה ואמר בשם רבו להיפך מדבריו. ועל ר' בנימין בר יפת תלמידו של ר' יוחנן אמרו דלא דייק (ברכות ל"ח ע"ב). ומי שענינו פקוחה נמצא עד למרבה שנאמרו דברים בשם אמורא והוא לא מעצמו אמרם אלא שלא שלשלו את השמועה. ורוב מה שאמרו מפי השמועה אמרו. כל' מה שקבלו מרבותיהם. ומי שבא לדון מביוצא באלה על קידום ואיתור דומה בעיני לולרים שלומדים רש"י עה"ת ומדמים שרש"י פירש כך ואינם יודעים שדבריו הם על פי דברי דורות הראשונים. וכשימצא אח"כ דבר במכילתא או בספרי יאמר שזה לקוח מרש"י: עוד על אחת אעיר. וגדולה היא בעיני. גרסינן ביבמות (מ' ע"א) תני תנא קמיה דר"ג אין הלכה כר"י. א"ל אלא כמאן כרבנן. פשיטא יחיד ורבים הלכה כרבים. א"ל אסמכיה. א"ל לא. את הלכה אתנייך. ומוקשה היא דאקשי לך ואפכת. ולמאי דאפכת שפיר אפכת. ובמכות (ט"ז ע"ב) גרסינן דתני תנא קמיה דר"י כל מצות לא תעשה וכו' א"ל מאי קאמרת וכו' תני ביטלו ולא ביטלו. וכן נמצא בכמה מקומות שמוגהין בברייתות. דסבדי דמשבשתא היא. הנה כמו שנשתנתה הברייתא בפ' השונה ע"פ מה דאסקי בני מדרשא. כמו כן שינו לפעמים המעתיקים בתוספתא ובשאר הברייתות ע"פ מסקנת איזה אמורא מן האמוראים. להסכים ענין הברייתא עם מה דאסקי בני מדרשא. אמנם עכ"פ עקרה ברייתא עתיקה היא אלא שנשתנתה. ולהכיר שינויים כאלה מה שנטפל מן ההדש על הישן אינו נקל. ולא ימצאו בסקירה אחת. רק ענין אשר תחזה במחזות בינה ובהינה תכירם. ובהו יבטלו כל ראיותיו של הספר הנזכר מבלי לפורטם לרין על כל אחת ואחת. אמנם דבר אחד אזכיר לפי שכבר רמז עליו המנוח צונץ ז"ל. והוא שבסוף פ"א דר"א רבה מאמר לר' מיישא בר בריה דר"ב שהוא אמורא. וכן מזה מה שדן. אמנם כיוצא בזה נמצא גם בסדרי משנה שנספה כסופם מאמר הגדה לרי"ב. אבל מה שאני רוצה לרמז עליו הוא. שזה המאמר הוא מיוחד כאן במקומו ולא נמצא עוד בשום מקום שיחא לקוח משם. ומה יש לרין על הכותבו שהוא קיבלו אם מפיו או מפי תלמידיו. ועכ"פ לא נכתב בדורות מאוחרים. וזה המאמר החותם הוא מטפח על פני המאחר אלו הברייתות אל זמן שכבר נגמר התלמוד;

ונתרחב בכמה מקומות. אמנם צורתו העתיקה היא כאן. וגם בזה הפרק דברים שנשנו בשאר מקומות. ורמותי על אלה בהערותי:

פרק ג' אר' יוחנן וכו'. נמצא לו דוגמאות בסדר אליהו רבה. בכל זאת נראה שנוסחתו העקרית כאן: תכלית דבר אף שנתוספו באלו הפרקים מאמרים מן התלמוד ושאר מקומות. כמו שרמזתי עליהם בהערות. מכל מקום בעיקרם הם שיור מבריינות שנשנו בהלכות דרך ארץ. והדעת נותנת שלא נשתירו לנו הרבנים על שלימותן והם מקוטעים. והקוצר של פ"ג יעיד על זה:

ב.

עתה אבא לדבר במיב שבעה הפרקים אשר קראתים בשם פרקי ר' אליעזר. ראשונה אומר כי זה השם לא בריתי מלבי אלא כן קרא אותם הרוקח. והבאתי לשונו בפ"ד סי' י"ז. וכן הובא מאלה הפרקים מאמרים בילקוט והנה ברובם לא נרשם המקור או שנרשם מדרש סתם. אמנם שתי פעמים נרשם בו פ' ר' אליעזר. והבאתי אלה המקומות בפ"א סי' י"ח ובפ"ז סי' ט"ז. וא"כ שני עדים לנו שמי שעשה הרשימות והרמזיות בילקוט קרא אלו הפרקים פרקי ר' אליעזר. נצרך עמם לשונו של הרוקח והנה לנו שלשה עדים שהפרקים שלפנינו היו ידועים בשם פרקי ר' אליעזר:

בפרקים הללו השתמשתי בכתי" פארמא (C. d. R. 1240) אשר הנעתי להעתקתו כמובן של הרב החכם בעדת פארמא מו"ה יונתן קאמירני נ"י שהטיב עמדי להעתיקו לי. ובתשובות שאלותי אשר שאלתי לפניו כתב לי. שזה הקובץ מתחיל במדרש תנחומא ואחר סיום התנחומא נכתבה בו מיד סופר אחר רשימה משאר הספרים אשר המה באותו הקובץ. וצדד די רוספי לומר שזאת הרשימה נכתבה מבעלי הספר. ובאותה הרשימה שנשמנו בה שאר הספרים כתוב. סי' ט' אליה זוטא. סי' י' פרקי ר' אליעזר. ועוד כתב אלי וז"ל:

החבור המכונה ס' אליה זוטא מתחיל מפרק י"ט (מספר הפרקים נסמן בשולי הדף על ידי בעל הרשימה אבל הסופר לא כתב בראש כל פ"פ כי אם כולת פרק) גם נראה לי שלא יסכים ענין הספר עם כינויו. וכמדומה לי שאינו כלל ס' אליהו זוטא וכי הוא חלק מס' פרקי ר"א הבא אחריו. ובאמת הפרקים של פר"א מתחילין כעין סופו של ס' אליהו זוטא וזה התחלת ירידה הרביעית וירידה החמישית היורדה השישית:

והחכם הנזכר הטב לראות. שבאמת שם האמיתי של אלו הפרקים הוא פרקי ר' אליעזר. ובעל הרשימה עשה את רשימתו אם ע"פ דפוס ויניציאה או ע"פ אותו הכתי" שהרפיס ממנו בויניציאה. ואין עדותו כלום שהוא עד מפי עד. והראיה הגדולה היא שמתחיל לסמן פ"ט כאשר נסמנו הפרקים בויניציאה. אמנם מאיזו סבה השלים הסופר אלה הפרקים בירידות הנזכרות ואח"כ התחיל ספר אחר באותן הירידות עצמן אין עלי כאן לחקור אחר הדבר. רק זאת עשיתי כיון שאלו פרקי הירידות קנו את מקומן בכתי" זה בסוף אלה שבעה הפרקים ונמנו פכ"ז כ"ז וכו' ובסופן מלת סליק, חברתים גם אני עמדם והדפסתי בשם פרקי הירידות. ותבא מהם תועלת למי שיתעסק בס' פדר"א:

עוד כתב לי הרב החכם הנזכר באגרת אחרת שהכתי" הוא משובש מאד והיריעני דרך העתקתו וז"ל. אשר נמצא הרבה בפרקים אלו ר"ת מ"נ אולי צריך לקרות שני (שנאמר) כי הסופר כתב בזה האופן מ"נ לא ש"ן ממש ולא מ"ים ממש (ותאר לי צורת האות): אמנם אני כתבתי בשבעה הפרקים שנאמר כאשר הוא בדפוס. אבל בני פרקי הירידות הנחתו הדבר בצורתו מ"נ ושעמי לפי שנשמנו בב' קווין וא"כ ב' מלות הן. ועוד שאני מוצא בהעתק הזה בפ"ג שני ה' עזו לעמו יתן חור ונגלה על בני ישראל מ"נ ואתה מרבבות קודש. וע"פ העתקה הזאת הבריל הסופר הזה אם כן בין ר"ת שני ובין מ"נ. ויראה שתשלום המלות הוא מאי נאמר דוגמת מאי טעמא שפירש השל"ה (בחלק תורה שבע"פ) שניקודו הוא המ"ם בש"א והאל"ף בצירי". כלו" מהיכן נאמר: עוד אני צריך להעיר שר"ת הקביה כתבתי אני. אבל בכתי" לא נמצא רק הק'. ובאמת שכן נמצא בספרים קדמונים שלא כתבו הקביה רק הקדש. היינו בחול"ם הקדש. ונשארו עוד דוגמאות בספרי הדפוס ספרא וספרי. וכבר כתבתי אני במקום אחר שמה שאנו מנקרין בכתיבתנו הקדש בקמ"ץ והדל"ת בחול"ם אינו נכון שהרי בתינום הם קודשא בריך הוא ולא קדישא בריך הוא: והנה בכתי" זה אע"פ שהוא נ"כ משובש מאד נמצא בו

למרבית נוסחאות עדיפות ממה שהן בנדרס. ובכלל נראים הדברים שסגנון שבכתי" הוא עתיק יותר מסגנון שבנדרס. ושהסופר שכתב הכתי" שעל פיו הדפוסו כבר קיטע ושינה בעיקר הנוסחאות:

ואחר הדברים האלה הנני לדבר בנופן של אלה הפרקים. ואומר. דבר ברור הוא שלא נתחברו אלה הפרקים בארץ ישראל. וראיה לדבר היא שבפרק א' הוא אומר (כפ' הנוסחא הנכונה). אבל רבותינו שבא"י פותחין לו פתח ממקום אחר (ועיי"ש בהערה י"ט). אבל שנתחברו בבבל או באחת משאר מדינות קדם. לזאת ראיה מפ"ג שנמצא שם בענין דינה של ניהנס ציור נפלא שאין לו דוגמא בשאר ספרי חז"ל. נאמר שם ב"הל. יעברו כל אומה ואומה היא ופסלה על הגשר של ניהנס ועוברין כיון שמגיעין לתוכה יהיה לפנייהם כחוט ונופלין לתוך הניהנס. ובהערותי כתבתי שם ס"י י"ח בענין הגשר לא נודע לי דוגמא כי אם כאמנות הפרסיים בתורת צאראסטר. גם נמצא בסגנון מליצותיהם דברים קרובים לסגנון סדר אליהו רבה וזוטא וזה יורה שאקלים אחר להם. ולא אוכיר מאלו המליצות רק אחת שהיא נפלאה וזרה ולא נמצא לה דמיון בשאר דברי חז"ל. והיא בפ"ג. באותה שעה נשק הקב"ה שתי ידיו ואמר ער עכשיו לא קראני אדם אדון ועליך. ועיי"ש בהערותי ס"י ח' שדוגמת מליצה זו בסדר אליהו רבה פ"ח (צד ק"ג) היה הקב"ה מגפף ומנשק את ידיו וכו': ולא אומר בזה שנתחברו אלה הפרקים בזמן ממשלת הפרסיים. שכבר נמצא כעין ראיה שכבר משלו הישמעאלים בעת חיבורם. אמר בפ"ב בדרוש על כוס של ברכה. אברהם אומר איני מברך שיצא ממני זרע שמכעים להקב"ה. ויצחק אומר איני מברך שיצא ממני זרע שהחריב ביתו של הקב"ה. והנה לא נתפרש בשום מקום במה הכעים ישמעאל להקב"ה. ואנו נמצאו להיפך. לשון רש"י ערתי בפ"ג לך לך. חקבר בשביה טובה. בישורו שיעשה ישמעאל תשובה בימיו. ובפ"ח שרה. ויקברו אותו יצחק וישמעאל בניו. הביא מב"ר מכאן שיעשה ישמעאל תשובה והוליד את יצחק לפניו והיא שיבה טובה שנאמרה באברהם. וא"כ כל חטאו של ישמעאל היה שחשב להגדיל עצמו על יצחק אבל לא שהכעים להקב"ה. ועל הטאז עשה תשובה שהוליד את יצחק לפניו. אבל כאמת לא מישמעאל ועשו עצמם דברו כאן אלא מזרעם וכמו שדקדקו בלשונם ואמרו שיצא ממני זרע וכו'. והזרע שיצא מיצחק החריב ביתו של הקב"ה. וא"כ על כרחנו דוגמתו בזרע שיצא מאברהם שהכעים להקב"ה אין כוונתם אלא על המאורעות שאירעו בייסוד מלכות הישמעאלים. ואל תשיבני שהרי דרשה כזו דרש ר' עזריא בפתחים (ק"ט ע"ב). אמנם שם אמר בפירוש שיצא ממני ישמעאל וכו' שיצא ממני עשו וכו'. ולא מזרעם דבר אלא מהם עצמם. שלא זכו אברהם ויצחק למטה שלמה שיהיה כל זרעם זרע נבחר. ושתי דרשות שונות הם אף שנראות בהשקפה ראשונה ששונות כאחת. וכן בפ"ג אמרו. אומרים לפניו רבש"ע אתה מאיר לנו באורך. חשך זה מהו. אמר להם לפני עשו ולבני ישמעאל שני כי הנה החשך יכסה ארץ וני'. והנה לא אמרו סתם לאומות העולם. ועי"כ דברו בענין שנתייחדו בהם בני עשו ובני ישמעאל. גם דקדקו בלשונם והקדימו בני עשו לבני ישמעאל לפי שדברו על ענין שקדמו בו בני עשו לבני ישמעאל. וכל זה יורה שדרשות אלו נאמרו אחר שפשטה מלכות ישמעאל בעולם. וחלקו בני עשו ובני ישמעאל על היהדות תורת משה: אבל השתמש הדרוש הזה בהגדות עתיקות. ואין רצוני לומר בזה שנמצאו בו מאמרים שנמצאו בנמרות ובמרדשים כיוצא באלה. שעל דברים כאלה ישיב המשיב. מאן מוכח. שמא היא ברייתא עתיקה וממנה לוקחו. אבל מה שאכזון הוא על מה שמזכיר בפירוש שהן הגדות עתיקות. וסגנונו לומר באלה אמרו. ד"מ בפ"א. אמרו כשהיה יעקב ועשו במעי אמן וכו'. בפ"ז אמרו עליו על משה רבינו וכו'. אמרו עליו על שמשון בן מנח וכו'. אמרו על

על אחאב מלך ישראל וכו'. ובפ"ז אמרו עליו על אברהם אבינו וכו':

ושמות החכמים שהוזכרו באלו הפרקים הם. בפ"א רבותינו שבא"י. בפ"ד רבי אליעזר בן יעקב. ר' יהורא. ר' שמעון בן חלפתא. ר' יהושע בן קרחה. תלמידי אהר מתלמידי ר' עקיבא. בפ"ה שאלה ששאל קיסר את ר' יהושע בן קרחה. ויש להעיר בזה שבכל דוגמאות הסיפור נרסו ר' יהושע בן חנניה. ואולי נשתרבו כאן להמעתיק בן קרחה מפרק שלפני זה באשגרת דמיונו. בפ"ז ר' יוחנן. היה בוכה ר' יוחנן (בן זכאי). בפ"ז דרש ר' יוסי (עיי"ש בהערה). ר' אליעזר בנו של ריה"ג:

אולם בכל זאת לא נדע מי חבר אלו הדרושים. והנה סגנונם שאלו תלמידיו את ר"א. אמרו לו לתלמידיו לר"א. אמר להם ר"א לתלמידיו. הוא סגנון שנמצאו בברייתות. בברכות כ"ה ע"ב. ת"ר שחלה ר"א נכנסו תלמידיו לבקרו. אמרו לו רבותינו למרנו אורחות חיים ונוכה בהו לחיי העירוב וכו'. והוא סגנון דומה בענינו לסגנון שלפנינו. וסתם שאלו את ר"א כיומא ס"ו ע"ב

וביבמות ע"ח ע"ב ובקידושין ל"ב ע"א. ומקורן של אלו הברייתות המפורשות שנוכרו גם בתוספתא אינם נודעים לנו. אם הם מפי השמועה או שהיה לקדמונים ספר מיוחד מבית מדרשו של ר"א. שנקבצו בו הדברים שבין ר"א ותלמידיו. ברם פעם אחת נמצא בקידושין ל"א ע"א א"ר יהודה אמר שמואל שאלו את ר"א וכו' אשר מזה יראה שמפי המסורת אמרו. והנה כבר אפשר שאיזה דורש היו לו עפ"י המסורת אלו השבעה דברים בין ר"א ותלמידיו שנוכרו בשבעה פרקים שלפנינו והרחיבן הדורש הזה לדרושים שלמים. וכעין ראייה לזה היא שבפ"א הוא מוכיר שרכותינו בארץ ישראל פתחו להם פיתחא ממקום אחר:

אמנם יותר מסתבר לי שאין הדברים אלא סגנון משל. ולבאר הענין ארחיב הדבר קצת. וממרחק אביא לי אבן פנה לבנין זה. גרסין בב"ב ט"ז ע"א יתיב הוא מרבנן קמיה דר' שמואל בר נחמני (והוא נודע לנו ממסכת שבת נ"ה ע"ב וכו' שאמר על כמה סיפורי המקראות שמי שלקחם כפשוטן אינו אלא מועה. והלך בזה בשיטתו של ר' יוסי שנוכר שם נ"ו ע"ב שאמר מקיש ראשונים לאחרונים מה אחרונים לא עשו ותלה בהן לשבח אף ראשונים לא עשו ותלה בהן לגנאי. וכעין שנאמר בסדר אליהו רבה פ"ח צד ק"ז מיכן אמרו כל שאתה יכול לחלות ברשע תליתו. והוא ר' יוסי שאמר דברים נפלאים יותר על המקראות. שמעולם לא היו ולא אירעו כפשוטן עיי' מכילתא יתרו בחדש פ"ד כד"ה וירד ה' על הר סיני) ויתיב וקאמר איוב לא היה ולא נברא אלא משל היה (פרש"י ללמוד ממנו תשובות למקשרנים על מרת הדין ושאיין אדם נתפס על צערו) וכו'. והוא דעתה דריש לקיש בכראשית רבה סוף פ' וירא. והנה על כרחם לא יכחישו אלה החכמים הוותיקים ומציאותו של איוב בעולם שהיו יחזקאל הנביא מעיד על מציאותו. שנאמר (שם י"ד י"ד) והיו שלשת האנשים האלה בתוכה נח דניאל ואיוב גו'. והכפיל הדברים ונח ודניאל ואיוב בתוכה גו' (שם כ'). אבל הדברים הם כמו שאמרו בב"ר שם. מחלפיה שיטתיה דריש לקיש דתמן אמר ריש לקיש בשם בר קפרא בימי אברהם היה והבא אמר לא היה ולא נהיה. מאי לא היה ולא נהיה ביסורים שנכתבו עליו. ולמה נכתבו עליו אלא שאילו באו עליו היה יכול לעמוד בהן. כל' ודאי שאיוב היה בעולם אם בימי אברהם או בזמן אחר. כפי הדעות שנאמרו עליו. אבל ספר איוב הוא משל שחלו בו הכתובים. וריש לקיש לא מעצמו אמר כן אלא בשיטת רבו ר' יוחנן אמרו שאמר איוב מעולי גולה היה וישראלי היה ומדרשו בטבריה. ומלות וישראלי היה אינם אלא היספה מגילין ועיקר הנוסחא כמי שהוא כנמרא בב"ב שם. ר' יוחנן ור' אלעזר דאמרי תרומיהו איוב מעולי גולה היה ובית מדרשו בטבריה היה. ובלי ספק שר' יוחנן ותלמידיו ריש לקיש ור' אלעזר מפי המסורת אמרו דבר זה. ולא דברה המסורת על הוותיקים ומציאותו של איוב עצמו כי אם על ספרו של איוב. והשיעור דבר גדול שהכותב ספר איוב היה חכם מעולי הגולה ובית מדרשו היה בטבריה ולקח לו את איוב שהיה נודע בצדקתו למשל ללמוד ממנו: וכמו כן עשה הדורש הזה לפי ששנו בברייתא שאמרו לו תלמידיו לר"א רבינו למדנו אורחות חיים וכו'. לקח לו את ר"א ותלמידיו למשל ושם דבריו בפייהם. ולדעת דברי טעם הם. והדברים הם מפתח גדול לכמה ענינים להבין אותם על בוריים:

וענין אלו הפרקים הם.

בפ"א יבאר שהשם ית' ינקום בעצמו מאדם. שחלקו יעקב ועשו במעי אמן עשו נטל העו"ה ויעקב העו"ה. כשמלאכי שרת מבקשין את הקב"ה לומר שירה לפניו אינן מוצאין אותו עד שרואין שהוא בא מאדם. ושהקב"ה נוטל עונותיהן של ישראל ונותן על עשו שהוא שונא. והוא מנחם את ציון שמוסר את זרע עשו ביד ישראל:

בפ"ב יבאר שאין בריה יכולה להנצל מיום הדין. שהקב"ה נפרע בעצמו מכל אומה שמצערת את ישראל. ולעתיד לבא הבל נדונין לפניו שמים וארץ וכל צבאם ומלאכי השרת והאבות. ומחריב את כל העולם ואח"כ מחדש את העולם ומחיה המתים. ומגלה לעתיד לבא טעמי תורה וזרובכל עומד לפניו כמתורגמן. וסעודת הצדיקים בנ"ע ומי שיברך כוס של ברכה. והרשעים עונים אמן מתוך הגיהנם:

בפ"ג יבאר שהשמה תהיה באורו של הקב"ה ולא באורה של ירושלים. אין מקור חיים אלא תורה. אור שברא הקב"ה ביום הראשון גנוז. לע"ל מביא הקב"ה אליהו ומשיח וצלוחית של שמן בידיהם ומקבצין את כל ישראל ומוליכין את א"ה אל עמק יהושפט. כל אומה ואומה ופסלה עוברת על גשר של ניהם. והגשר נעשה כחוט ונופלין לניהם. האבות מעדיין על

ישראל שהם עמו ית' והוא אלהיהם ושקדשו את השם פעמים בכל יום חמיר, ומוסיף הקב"ה אור שגנו על אור החמה והלבנה, ומכסה בני עשו ובני ישמעאל בחשך, ומביא כוס תחנומין לישראל ומלביש את ציון עוזה:

בפ"ד יבאר ענין בעלי תשובה, הקב"ה יושב על כסא כבודו ויריו פרושות מתחת כנפי החיות לקבל שכרם, גדולה תשובה יותר מן התפלה, רחב הזונה נתקבלה כתשובה ויצאו ממנה כהנים וגבאים, גדולה תשובה מן הצדקה, תשובה מרפאת מעונות, עשרת ימים מר"ה עד יוה"כ כנגד עשרה נסיונות שנתנסה אברהם וכנגד עשרת הרברות, נרון יש בו לשבח ויש בו לגנאי, לא נברא שופר אלא לטובה, התורה ניתנה בשופר וחומת יריחו נפלה בשופר ובשופר עתיד לתקוע בשעה שמגלה את משיח ובשעה שמכנס את הגלויות, מעשה בתלמידו של ר' עקיבא וזונה אחת שעשו תשובה ויצא בת קול ששניהם מוזמנים לעו"הב, ואין לך מדה טובה יותר מהתשובה:

בפ"ה יבאר קבלת התשובה של ישראל שזוכין לנשיאות פנים, שאלת הקיסר לר' יהושע איך כל דרכיו ית' משפט והלא נולדים סומין חרשים ממעי אמן, ותשובת ר"י ע"י סיפור מסומא אחד איך נגלו להקב"ה מעשיו של אדם קודם שנברא, סדר סליחה שלימד הקב"ה למשה:

בפ"ו יבאר שאל יבטח אדם בעושר בחכמה ובגבורה, ושאל אדם מעולה מבהמה כלום, באיזה דברים האדם נרוע מבהמה, בהמה שמתה יש לה מנוח אבל האדם מעמידין אותו לדין, מעשה בר' יוחנן שהיה בוכה בשעת פטירתו, חכמתו של משה לא עמדה לו בשעת פטירתו, יספר מה שאמרו על גבורתו של שמשון ומה שאמרו על עשרו של אחאב מלך ישראל ולא עמדו להם בשעת פטירתו, אבל יתהלל האדם בכרתה של תורה:

בפ"ז יבאר שבתו של אברהם אבינו שהודיע שמו של הקב"ה וקראו ארון ועליין, הקב"ה מחבב את ישראל יותר ממלאכי השרת שאין אומרים שירה עד שיאמרו ישראל, ויספר מה שאירע לאברהם שפקדו תרח אביו למכור אלוהות בשוק והוא בטל ע"ז מן העולם ואיך גור עליו נמרוד לשריפה, ושנפלו המלאכים עיזה ועזיז ועזאל מקדושתן וחטאו בבנות האדם:

אמנם הפסוקים שעליהם הדרושים סובבים הם.

בראשית כ"ה וליג בענין יעקב ועשו בפ"א (ובענין אברהם ותרח ונמרוד בפ"ו):
דברים ל"ב ד' הצור תמים פעלו בפ"ה:
ישעיה א' י"ח לכו נא ונוכח בפ"ד, כ"ד כ"ג וחפרה הלבנה בפ"ב, כ"ו י"א ה' רמה ירך בפ"ג,
 נ"ח א' קרא בנרון בפ"ד, ס' א' קומי אורין בפ"ג, ס"ג א' מי זה בא מאדום בפ"א:
ירמיה ב' ג' קודש ישראל לה' בפ"ב, ט' כ"ב אל יתהלל חכם בחכמתו בפ"ו:
מיכה ז' כ' חתן אמת ליעקב בפ"ז:
תהלים א' ג' והיה כעץ שתול בפ"ו, כ' ב' יענך ה' ביום צרה בפ"ה, ל"ו ד' באורך נראה אור בפ"ג, ס' י' על אדום אשליך נעלי בפ"א:
איוב ל"ח ז' בן יחד כוכבי בקר בפ"ו, (ועיי' בסוף הדרושים הנוספים):
שיר השירים ה' ד' דודי שלח ידו בפ"ה:
קהלת ג' י"ט כי מקרה בני האדם בפ"ו, ט' ו' נס אהבתם נס שנאתם בפ"א:
אמנם במה שהוספתי פרקי הירידות עפ"י העתק הכתי אשר בידו ופלישת דרושים שם בסוף פ"ג אין לי להוסיף בהם על מה שכתבתי שם בהערות: